

Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Arhiivinduse osakond

Eestlasest ajateenijate kogemused Tšehhoslovakkias 1968. aastal

Bakalaureusetöö

Henri August Silluta
Juhendaja: professor Aigi Rahi-Tamm

Tartu 2023

Sisukord

Sissejuhatus	3
Uurimisküsimus	4
Historiograafia.....	5
Allikad ja metodoloogia.....	7
1. Praha kevad ja Varssavi Lepingu Organisatsiooni invasioon 1968. aasta sügisel.....	10
1.1. Praha kevade eelmäng.....	10
1.2. Ettevalmistused VLO invasiooniks ja selle käivitamine	12
1.3. Olukorra normaliseerimine Tšehhoslovakkias	18
2. Eestlaste ajateenistus Nõukogude Liidu relvajõududes 1960. aastatel	22
2.1. Uue „Üldise sõjaväekohustuse seadusega“ kaasnenud muutused	22
2.2. Ajateenistuse üldine käik.....	23
2.3. Eestlaste ajateenistuskogemust mõjutanud tegureid	25
3. Eestlastest Tšehhoslovakkia invasiooni-tunnistajate kogemuse analüüs	28
3.1. Invasiooni-tunnistajad	28
3.2. Õppused.....	30
3.3. Valitsenud teadmatus	32
3.4. Operatsioon „Doonau“ algus	34
3.5. Kokkupuuted kohalikega.....	37
3.6 Teenistuse mõtestamine.....	40
Kokkuvõte	43
Kasutatud allikad ja kirjandus	46
Summary.....	49

Sissejuhatus

20. augustil 1968. aastal kell 23 sai Oldřich Černík – Tšehhoslovakkia Sotsialistliku Vabariigi asepeaminister –, osaledes Tšehhoslovakkia Kommunistliku Partei keskkomitee presiidiumi istungil, telefonitsi teada, et „Varssavi viisikusse“¹ kuuluvate riikide väed olid ületanud Tšehhoslovakkia piiri.² Pool tundi hiljem saabus Praha presidendilossi Nõukogude Liidu suursaadik Stepan Tšervonenko, kes teatas Tšehhoslovakkia president Ludvík Svobodale, et „liitlaste“ väed on ületanud Tšehhoslovakkia piirid. Kell 23.40 informeeris Oldřich Černík Tšehhoslovakkia Kommunistliku Partei Keskkomitee Presiidiumi istungil teisi presiidiumi liikmeid temani jõudnud kaitseminister Martin Džúri raportist, milles viimane teatas samuti „liitlaste“ vägede jõudmisest Tšehhoslovakkia territooriumile.³ Alanud oli operatsioon „Doonau“.⁴ Tšehhoslovakkia Kommunistliku Partei peasekretärile Alexander Dubčekile tuli see uudis ootamatusena.⁵

Tšehhoslovakkia piiri ületasid väeosad Nõukogude Liidust, Poola Rahvavabariigist, Ungari Rahvavabariigist ja Bulgaaria Rahvavabariigist. Osalema oleks pidanud ka Saksa Demokraatliku Vabariigi väeosad, kuid need jäeti ametlikult viimasel hetkel pealtvaatajateks, kuna Nõukogude Liit kartis sakslaste kohalolekuga kaasnevat valuliku reaktsiooni Tšehhoslovakkia elanike seas.⁶

Invasiooni saatis sõjaline edu: piiri ületasid umbes 27 diviisi, nende hulgas ka 5000 ühikut soomustehnikat, liikudes Tšehhoslovakkias kiiresti edasi ja jõudes päevaga seatud sihtmärkideni.⁷ Nädala jooksul kasvas Tšehhoslovakkias olnud vägede arv poole miljoni sõdurini ning 6000 tankini.⁸

¹ „Varssavi viis“: Saksa DV, NSV Liit, Poola, Ungari ja Bulgaaria.

² The Prague Spring 1968. – Jaromir Navratil (toim.) Budapest, New York: Central European University Press, 2006, lk xxxiv.

³ Samas.

⁴ Vene keeles *операция „Дунай“*

⁵ Alexander Dubček. Hope dies last. The Autobiography of Alexander Dubček. New York, Tokyo, London: Kodansha International, 1993, lk 128.

⁶ The Prague Spring and the Warsaw Pact invasion of Czechoslovakia. Forty years later. – M. Mark Stolarik (toim.) Mundelein: Bolchazy-Carducci Publishers, 2010, lk xxvi–xxvii.

⁷ The Prague Spring 1968. – Jaromir Navratil (toim.), lk 313.

⁸ Kieran Williams. Praha kevad ja selle järelkajad: Tšehhoslovakkia poliitika, 1968-1970. Tallinn: Olion, 2008, lk 146.

Nõukogude relvajõudude koosseisus osalesid operatsioon „Doonau“ läbiviimises ka eestlased. Töö autor on tuvastanud kuus meest⁹, kes olid otseselt seotud nimetatud operatsiooniga. Töö uuribki just nende meeste meenutusi invasioonist, pakub koondpilti nende kogemustest koos ülevaatega sellest, mis sai osaks sissetungiva armee koosseisus olnud eesti sõduritele.

Bakalaureusetöö koosneb kolmest peatükist. Esimeses peatükis avatakse 1968. aastal Tšehhoslovakkias toimunu koos sellele eelnenud ja järgnenud etappidega, et pakkuda konteksti sõdurite kogemuste analüüsimiseks. Teine peatükk keskendub Nõukogude ajateenistuse olemuse avamisele 1960. aastate lõpus, kajastades sealhulgas ajateenistuses toimunud muutusi, mis aitab analüüsitavaid mälestuskatked vajalikku konteksti asetada. Viimane peatükk analüüsib sõdurite meenutusi, seades eesmärgiks kirjeldada sõdurite Tšehhoslovakkias läbielatud ning tuvastada võimalikke ühiseid jooni.

Uurimisküsimus

Bakalaureusetöö ülesandeks on analüüsida nende eestlaste teenistuskogemust NSV Liidu relvajõudude koosseisus, kes oma ajateenistuse ajal olid osalised Praha kevade lämmatamiseks korraldatud invasioonist Tšehhoslovakkia Sotsialistlikku Vabariiki.

Seejuures otsitakse töös vastuseid uurimisküsimustele, milline oli ajateenijate kogemus Tšehhoslovakkias ning millised on operatsioonist „Doonau“ osavõtnud ajateenijate meenutustele omased jooned?

Siinne kogemuse mõiste on seotud antud sõdurite läbielamiste mõtestamisega ning neile antud tähendusega, sarnaselt on antud mõistele lähenetud Liisi Esse esimese maailmasõja sõdurite kogemust uurivas doktoritöös.¹⁰ Kogemusena saab käsitleda toimunud sündmustele antud tähendusi, mis on seotud mitmete allikakriitiliste aspektidega (vt peatükk Allikad ja metodoloogia).¹¹

⁹ Nendeks meesteks on Hans Rätsep, Ain Aho, Tiit K., Johannes Hass, Jaak J. Kangro ja Heiki A.

¹⁰ Liisi Esse. Eesti sõdurid Esimeses maailmasõjas: sõjakogemus ja selle sõjajärgne tähendus. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2016, lk 32.

¹¹ Samas.

Historiograafia

Vaieldamatult on Praha kevade erinevad aspektid kajastamist leidnud üsna mitmete autorite poolt. Sealhulgas on kirjutatud nii Praha kevadega seotud mälestustest ning võõrvägede rollist kohalike elanike elus¹², on analüüsitud Praha kevadel toimunut, sh otsuseid, mis viisid reformikursi lämmatanud invasioonini. Esimeseks olulisemaks uurimuseks on Jiří Valenta käsitus „Soviet Intervention in Czechoslovakia, 1968: Anatomy of a Decision“ (ilmus 1979)¹³ milles ta oletas, et NSV Liidus käis Tšehhoslovakkia küsimuses ametkondade vaheline võimuvõitlus ning Brežnev oli justkui kõhkleval seisukohal invasiooni osas kuni augusti lõpuni ja näiteks Brežnevi otsuseid mõjutas suuresti Tšehhoslovakkia sündmustest esitatav ühekülgne informatsioon.¹⁴ Kuigi 1979. aastal ei olnud Valentat kasutada neid arhiiviallikaid või memuaare, mis hilisematel uurijatel käepärast olid, siis osutusid tema hinnangud üsnagi täpseks. 1991. aastal täiendas Valenta teist trükki kahe täiendava peatükiga, milles täpsustas oma hinnanguid.¹⁵

Kindlasti tuleks nimetada Harold Gordon Skillingu käsitlust „Czechoslovakia's Interrupted Revolution“ (1976)¹⁶, milles on põhjalikult analüüsitud 1968. aastal toimunut. Praha kevade poliitilise ajaloo uurimisse tugevalt panustanud ajaloolane Kieran Williams, kelle raamat „Praha kevad ja selle järelkajad: Tšehhoslovakkia poliitika, 1968-1970“¹⁷ on tõlgitud ka eesti keelde. Williamsi hinnangul põhjustas invasiooni nii NSV Liidu juhtidele antud ühekülgne informatsioon kui ka Tšehhoslovakkia juhtkonna eksimused kirjutamata käitumisreeglite vastu.

Käesoleva uurimistöe seisukohast on olulisemateks meenutusi kajastanud käsitlused, seda nii Tšehhoslovakkia sündmuste kui ka NSV Liidu ajateenistuse osas. Projekti „Memory of Nations“¹⁸, mis on alates 2008. aastast avalikkusele ligipääsetav ning mille raames koguti meenutusi Tšehhoslovakkia ajaloost, hõlmates ka intervjuusid ja meenutusi 21. augustil 1968

¹² Nt Prokop Tomek. Life with Soviet Troops in Czechoslovakia and after their withdrawal. <https://www.folklore.ee/folklore/vol70/tomek.pdf>. Vaadatud 16.04.2023.

¹³ Jiří Valenta. Soviet Intervention in Czechoslovakia, 1968: Anatomy of a Decision. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1979.

¹⁴ Vt nt Kieran Williams. Praha kevad ja selle järelkajad, lk 45–46.

¹⁵ Jiří Valenta. Soviet Intervention in Czechoslovakia, 1968: Anatomy of a Decision. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1991.

¹⁶ Harold Gordon Skilling. Czechoslovakia's Interrupted Revolution. Princeton: Princeton Legacy Library, 2016.

¹⁷ Kieran Williams. Praha kevad ja selle järelkajad: Tšehhoslovakkia poliitika, 1968-1970. Tallinn: Olion, 2008.

¹⁸ Memory of Nations. <https://www.memoryofnations.eu/en/about-project>. Vaadatud 03.05.2023

alanud invasiooni kohta. Neid materjale on inimest hoiakute uurimiseks kasutanud mitmed autorid, näiteks Marie Černá¹⁹, Prokop Tomek²⁰ jt.

Intervjuude ja meenutuste põhjal on uuritud ka ajateenistust NSV Liidus. „The Harvard Project on the Soviet Social System“²¹ raames, mille käigus intervjueriti läände põgenenud NSV Liidu kodanikke, uuriti üldiselt NSV Liidus toimuvat. Sõjaväeteenistuse uurimiseks korraldati spetsiaalselt „Soviet Interview Project“, milles osales u 2 800 endist nõukogude kodanikku, sh uuriti nii üldist eluolu kui ka otseselt sõjaväeteenistusega seotud kogemusi.²² Nende intervjuude põhjal koostatud uurimusi, näiteks Alexander R. Alexievi ja S. Enders Wimbushi sulest rahvusvähemuste olukorra kohta NSV Liidu relvajõududes.²³

Keskendudes konkreetsemalt NSV Liidu relvajõududes teeninud eesti sõdurite või ajateenijate meenutustele, võiks esmalt nimetada kogumikku „Soldiers of Memory. World War II an its Aftermath in Estonian Post-Soviet Life Stories“²⁴, kus on avaldatud kaheksa eestlase meenutused II maailmasõja aegsetest ning sellele järgnenud sündmustest. Nende meenutuste kaudu on raamatu teises osas esitatud kirjeldatud ajaperioodile omaseid eluloolisi mustreid ja aspekte. Enim on töös kasutamist leidnud Kristjan Lutsu väitekirj²⁵, mis võtab kokku ajavahemikus 1956-1991 eestlaste ajateenistust enim iseloomustanud tegurid ja ajateenistuse korralduse. Kristjan Lutsu töös leiavad tähelepanu just vähemusrahvuste esindajate teenistusele omased aspektid, nagu eestlaste võimalik usaldamatus, haridustaseme temaatika, NSV Liidu relvajõud kui sulatusahi jm. Kristjan Lutsu töö selgroo moodustab ajateenistujate ankeetküsitlus (vt ka siinse töö peatükki Allikad ja metodoloogia), endiste ajateenijate ja ohvitseridega korraldatud intervjuud ning erinevad meenutused ning memuaarid.

Käesolev uurimistöö seostub ka Igor Zavorotchenko doktoritööga „Czech Society and Soviet Army, 1968–1991. Some issues from the Soviet perspectives.“²⁶, mis tegeleb NSV Liidu

¹⁹ Marie Černá. Occupation, Friendly Assistance, Devastation The Soviet Army, 1968–1991, in the Memory of the Czech People. Czech Journal of Contemporary History, 4, 2016, lk 80–101.

²⁰ Prokop Tomek. Life with Soviet Troops in Czechoslovakia and after their withdrawal.

<https://www.folklore.ee/folklore/vol70/tomek.pdf>. Vaadatud 16.04.2023.

²¹ The Harvard Project on the Soviet Social System.

<https://library.harvard.edu/sites/default/files/static/collections/hpsss/index.html>. Vaadatud 03.05.2023.

²² Vaata Kristjan Luts. Eestlastest ajateenijad ja ohvitserid Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2017, doktoritöö, lk 17.

²³ Alexander R. Alexiev, S. Enders Wimbush. Ethnic Minorities in the Red Army. Asset or Liability? Boulder: Westview Press, 1988.

²⁴ Soldiers of Memory. World War II an its Aftermath in Estonian Post-Soviet Life Stories – Ene Kõresaar (toim.) Amsterdam, New York: Rodopi, 2011.

²⁵ Kristjan Luts. Eestlastest ajateenijad ja ohvitserid Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2017, doktoritöö.

²⁶ Igor Zavorotchenko. Czech Society and Soviet Army, 1968–1991. Some issues from the Soviet perspectives. Prague: Charles University Faculty of Humanities, 2019.

sõdurite meenutuste analüüsimisega Praha kevadele järgnenud invasioonist, keskendudes osaliselt erinevatele narratiividele kohalikus kui ka idabloki riikide meedias, kuid täpsemalt sõdurite kogemusele Tšehhoslovakkias ning nende suhetele kohaliku elanikkonnaga. Uurimuse üheks keskmeks on „hea venelase ja kurja sakslase“ müüt. Kuigi ametlikult jäid Saksa Demokraatliku Vabariigi väeosad piiri taha, näitab Igor Zavorotchenko doktoritöö, et nõukogude sõdurid mäletavad ennekõike *Nationale Volkssarmee* kohalolekut ja osalust Tšehhoslovakkia invasioonis. Paraku ei suuda autor veenvalt vastata, mille pinnalt sellised meenutused pärinesid.

Allikad ja metodoloogia

Töö peamisteks allikateks olid operatsioonis „Doonau“ osalenud eesti soost sõdurite meenutused. Meenutuste kogumiseks viis autor kahe endise ajateenijaga²⁷ – Hans Rätsepa ja Tiit K.-ga – läbi intervjuu ning suhtles täpsustavate küsimuste osas e-kirjade²⁸ vahendusel. Hans Rätsepa on varasemalt intervjuueeritud ka Eesti Mälu Instituudi töötajate poolt²⁹. Ain Aho³⁰ puhul on piiratud vaid Eesti Mälu Instituudi salvestusega. Kahe ajateenija, Johannes Hassi ja Jaak J. Kangro, meenutused pärinevad teosest „Nõukogude armee ja eesti mees“.³¹ Üks neist, Johannes Hassi lugu, baseerub Juhani Püttsepa ja Toomas Sildami 2001. aastal tehtud intervjuule.³² Lisaks õnnestus teha intervjuu ka Heiki A.-ga, kelleni jõudis autor tuttavaga oma bakalaureusetööst vesteldes.³³

Töö koostamisel oli abiks ajavahemikus 2007–2015 väldanud Eesti Sõjamuuseumi ankeetküsitlus, mille raames uuriti Nõukogude relvajõududes teeninud meestelt nende

²⁷ Intervjuu Hans Rätsepa, 27.03.2022. Intervjuu Tiit K.-ga, 03.04.2022. Hans Rätsepa oli teinud intervjuu ka Eesti Mälu Instituut:

²⁸ Nt Kirjavahetus Hans Rätsepa, 10.01.2023.

²⁹ Eesti Mälu Instituut, Hans Rätsep Intervjuu. <https://vimeo.com/manage/videos/394913252/fcb545128b>. Vaadatud 17.10.2021.

³⁰ Eesti Mälu Instituut. Ain Aho intervjuu. <https://vimeo.com/518054258/2bf568593f>. Vaadatud 20.10.2021.

³¹ Nõukogude armee ja eesti mees. Enno Tammer, Kristjan Luts (koost.) Tallinn: Tammerraamat, 2010. Johannes Hassi lugu oli lehekülgedel 369–373 ja Jaak J. Kangro meenutused lehekülgedel 374–381.

³² Toomas Sildam, Juhani Püttsepp. Johannes Hass sõitis Tšehhis läbi kahekordse maja. Postimees, 26.01.2001. <https://www.postimees.ee/1847647/johannes-hass-soitis-tshehis-labi-kahekordse-maja>. Vaadatud 30.03.2023.

³³ Intervjuu Heiki A.-ga, 14.04.2023.

teenistuse kohta.³⁴ Selle kaudu sai autor ühendust kahe endise ajateenijaga.³⁵ Hans Rätsepa viisin läbi täiendava intervjuu, Tiit K. jaoks oli intervjuerimine esmakordne.

Arhiiviallikatest on töös kasutatud Wilson Center'i digitaalses arhiivis leiduvat kollektsiooni „Soviet Invasion of Czechoslovakia“³⁶, milles sisalduvad erinevad VLO-sse kuuluvate riikide memorandumid, kohtumiste, pleenumite stenogrammide. Kõige väärtuslikemaks osutusid Poola 2. armee raportid,³⁷ mis kirjeldasid olukorda „rindel“ ning pakkusid võimalust raportites kajastatud andmeid kõrvutada intervjueritavate meenutustega.

Uurimistööd alustades oli soov kasutada ka Rahvusarhiivis asuvat „Sõjakomissariaatide“ arhiivi³⁸, et leida sealt täpsustavat informatsiooni ajateenijate teenistuse kohta (näiteks väeosadesse suunamise jms kohta). Arvestades, et enamus kutsealuste väeosadesse suunamise kohta käivatest materjalidest on Eestist ära viidud, jäi lootus sealt midagi arvestatavat leida üsna ahtaks. Autor tutvus selleks komissariaatide materjalidega teadmises, et näiteks Tiit K. oli arvele võetud Tallinna Keskrajooni sõjaväekomissariaadis³⁹ ja Hans Rätsep Tallinna Kalinini rajooni sõjaväekomissariaadis.⁴⁰ Nende meeste nimed õnnestus küll leida allarhiivi „Kartoteegid ja kollektsioonid“⁴¹ sarja „Kutsealuste tähestikulised arvestusraamatud“⁴² kuulunud säilikutest („Sünniaasta 1948 Tallinn, Harju- ja Raplamaa“⁴³ ja „Sünniaasta 1948 Tallinn, Harju- ja Raplamaa“⁴⁴), mis võimaldas täpsustada nimetatud meeste arvele võtmise ja tegevteenistusse astumise kuupäevasad, kuid leitud materjal ei pakkunud siiski olulist lisandväärtust.

Töö uurimusliku osa kandvaks meetodiks on endiste ajateenijatega korraldatud intervjuude läbiviimine, mille juures kasutasin aktiivset intervjuerimist.⁴⁵ Selline intervjuu ei olnud

³⁴ Kristjan Luts. Eestlastest ajateenijad ja ohvitserid Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2017, doktoritöö, lk 24.

³⁵ Tiit K. ja Hans Rätsep.

³⁶ Wilson Center Digital Archive. Soviet Invasion of Czechoslovakia.

https://digitalarchive.wilsoncenter.org/search?search_api_fulltext=&items_per_page=50&sort_bef_combine=file_date_unix_ASC&f%5B0%5D=topics%3A86440&fo%5B0%5D=86440. Vaadatud 01.04.2023.

³⁷ Näiteks Wilson Center Digital Archive. Report on the Polish Second Army, August 22, 1968, at 7:00 AM. <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/110639>. Vaadatud 01.04.2023.

³⁸ Rahvusarhiiv (RA). ERA.5056. Sõjakomissariaadid.

³⁹ RA, ERA.5056. Tallinna Lenini rajooni (Keskrajooni) sõjakomissariaat.

⁴⁰ RA, ERA.5056. Tallinna Kalinini rajooni sõjakomissariaat.

⁴¹ RA, ERA.5056. Kartoteegid ja kollektsioonid.

⁴² RA, ERA.5056. Kutsealuste tähestikulised arvestusraamatud.

⁴³ Tiit K. nimi oli selles säilikus: RA, ERA.5056.1.1149, l. 72. Sünniaasta 1948 Tallinn, Harju- ja Raplamaa.

⁴⁴ Hans Rätsepa nimi oli selles säilikus: RA, ERA.5056.1.1150, l. 191. Sünniaasta 1948 Tallinn, Harju- ja Raplamaa.

⁴⁵ Vt näiteks James A. Holstein, Jaber F. Gubrium. Active Interviewing. – D. Silverman (toim.) Qualitative Research: Theory, Method and Practice. London: Sage Publications, 1997, lk 113–127.

rangelt struktureeritud, mis jättis intervjueritavale võimalus lahata endale olulisemat probleemistikku ning võimaldas samas ka täpsustavate küsimuste abil intervjuud küsitleja poolt suunata.⁴⁶ Intervjuule eelnenud eeltöö käigus kujundas loetud kirjanduse põhjal küsimused.

Arvestades, et ajateenijate meenutused on talletatud aastakümneid hiljem, tuleb olla ettevaatlik faktide ning mitmete teiste aspektide osas.⁴⁷ Selline meenutamine on seotud episoodilise mälu, milles talletatakse konkreetseid sündmuseid ja kogemusi, sinna koonduvad ka läbielatud minevikusündmused.⁴⁸ Seejuures meenuvad paremini emotsioonidega laetud mälestused, mis võiks seletada ajateenistuse juures teatud murdepunktide paremini mäletamist.⁴⁹ Tihti segunevad meenutused mingi muu informatsiooniga,⁵⁰ ning episoodilisele mälule võivad rakenduda ka mitmesugused filtrid – olnud vähendatakse või suurendatakse olenevalt vastavatest tõekspidamistest või oleviku normidest.⁵¹ Seda kõike tuleb arvestada endiste ajateenijate meenutuste kasutamisel.

⁴⁶ James A. Holstein, Jaber F. Gubrium. *Active Interviewing*, lk 113–127.

⁴⁷ Sarnasest eeldusest on lähtunud oma väitekirjas ka Kristjan Luts, vt Kristjan Luts. *Eestlastest ajateenijad ja ohvitserid Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991*. Tartu Ülikooli kirjastus, 2017, doktoritöö, lk 26.

⁴⁸ Henry Gleitman, James Gross, Daniel Reisberg. *Psühholoogia*. Tartu: Kirjastus Hermes, 2014, lk 387–388.

⁴⁹ Samas, lk 389–390.

⁵⁰ Samas, lk 378.

⁵¹ Kristjan Luts. *Eestlastest ajateenijad ja ohvitserid Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991*, lk 35.

1. Praha kevad ja Varssavi Lepingu Organisatsiooni invasioon 1968. aasta sügisel

1.1. Praha kevade eelmäng

Alates 1948. aastast oli Tšehhoslovakkia näol tegemist kommunistlikku diktatuuri viljeleva riigiga, mis kuulus idabloki riikide hulka. 1950. aastate alguses oli see stalinistlik riik, kus toimusid korrale omaselt näidisprotsessid ning valitses terror.⁵² Õhkkond hakkas 1950. aastate jooksul siiski mõneti muutuma – 1953. aastal surid nii Jossif Stalin kui ka Tšehhoslovakkia diktaator Klement Gottwald. Viimase järel tuli võimule Antonín Novotný, kel tuli laveerida Moskva ja Praha vahel. Nimelt mõistis XX Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei⁵³ kongressil Nikita Hruštšov hukka Stalini isikukultuse ja terrori, mis oli signaaliks liberaliseerimise suunas; teisalt tuli Novotnýl arvestada Gottwaldi-aegse vana kaadriga, kellest paljud olid parteis endiselt juhtivatel positsioonidel ning valmis esitama süüdistusi uue lähenemise pihta.⁵⁴

Tekkinud pingete vähendamiseks alustas 1957. aastal tööd nn Baráki komisjon, mille eesmärgiks oli hinnata alates 1948. aastast toimunud poliitiliste kohtuprotsesside otsuseid ja seal määratud karistusi.⁵⁵ Komisjoni tulemused jäid üsna kesisteks. Vaadati läbi 300 kaasust, millest 52 osas tehti karistust vähendav otsus.⁵⁶

Aina halvenev majanduslik olukord⁵⁷ ja Gottwaldi-aegse vana kaadri taandumine riigi juhtivatelt kohtadelt, lõi 1960. aastate lõpus vajaduse ja võimaluse suuremateks reformideks. 31. maist kuni 4. juunini 1966 toimus XXIII Tšehhoslovakkia Kommunistliku Partei (KSČ) kongress.⁵⁸ Kongressil kinnitati majanduse reformimise programm, mis oli omamoodi segu turu- ja plaanimajandusest ning mis läks käiku 1967. aastal.⁵⁹ Sel ajal oli esile kerkimas ka Slovakkia Kommunistliku Partei peasekretär Alexander Dubček.⁶⁰

⁵² Mary Heimann. Czechoslovakia. The State that failed. New Haven, London: Yale University Press, lk 177.

⁵³ Edaspidi NLKP.

⁵⁴ Mary Heimann. Czechoslovakia, lk 216.

⁵⁵ Samas. Komisjon sai oma nime seda juhtinud siseministri, Rudolf Baráki, järgi.

⁵⁶ Mary Heimann. Czechoslovakia, lk 114.

⁵⁷ 1963. aastal vajus ajaloolase Ivan Berendi sõnul Tšehhoslovakkia majandus kokku. Vaata Ivan Berend. Central and Eastern Europe 1944–1993. Detour from the periphery to periphery. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, lk 137.

⁵⁸ Mary Heimann. Czechoslovakia, lk 223.

⁵⁹ Ivan Berend. Central and Eastern Europe 1944–1993, lk 137.

⁶⁰ Alates 1960. aasta põhiseadusest oli Tšehhoslovakkia „ühtne riik, mis koosnes kahest vennalikust rahvast, mis omasid võrdseid õiguseid.“ Slovakkia poole organid küll säilisid, kuid kuulusid Tšehhoslovakkia

Siiski sai 1967. aastaks selgeks, et vastasseis reformide pooldajate ja vastaste vahel on vältimatu. Jaanuaris käivitus majandusprogramm, kuid Alexander Dubčeki hinnangul sai selgeks, et selline projekt ei vii kusagile ning muutusteks on hädavajalik ennekõike poliitiline reform.⁶¹

Vastasseis aktiveerus 1967. aasta juunis, kui toimus IV Kirjanike Kongress. Sellel kongressil kritiseeriti enneolematult KSČ ning esitati erinevaid nõudmisi. Näiteks leidis kirjanik Milan Kundera oma kõnes sõnavabaduse kasuks, et ka vigaste arvamuste vaigistamine viib eemale tõest, sest tõde tuleb päevavalgele ainult dialoogi kaudu.⁶² Julged mõtteavaldused kongressil päädisid sõnavõtnud kirjanike väljaviskamisega parteist ning Milan Kundera osas alustati distsiplinaarmenetlust.⁶³

Järgmine vaatus toimus 30.–31. oktoobril KSČ Keskkomitee pleenumil. Dubček tegi seal ettepaneku eraldada partei ja riigi juhtivad positsioonid⁶⁴, samas Novotný kritiseeris esimest tugevalt ning soovis läbi suruda raportit, mis määraks mustvalgelt KSČ-i rolli ühiskonnas.⁶⁵ Kriitikanooled hakkasid Novotný raporti vastu laialdaselt lendama 31. oktoobril toimunud üliõpilasrahutuste julma mahasurumise tõttu, nõuti raporti redigeerimist ja detsembris üle vaatamist.⁶⁶

See õõnestas Novotný jalgealust märkimisväärselt ning kui Dubček saavutas novembri jooksul ka keskkomitee presiidiumis ülekaalu presidendi ja parteijuhi positsioonide eraldamise küsimuses, siis ei näinud Novotný enam muud väljapääsu, kui oli vaja appi kutsuda Leonid Iljits Brežnev. Viimane saabus Prahasse 8. detsembril, kohtudes järgneva viie päeva jooksul kõigi presiidiumi liikmetega.⁶⁷ Brežnev rõhutas vajadust mitte tülitseada, sest võim idapool raudset eesriiet pidi lääne poole paistma vankumatuna. Seetõttu soovitas ta järgmise keskkomitee pleenumi edasi lükata ja presiidiumi raames leida enne lahendused Dubčeki esitatud ettepanekutele (presidendi ja parteijuhi ametite eraldamine).⁶⁸ Novotný jaoks Brežnevi

Kommunistliku Partei jurisdiktsiooni alla, et tagada ühine lähenemine riigiasjadele. Mary Heimann. Czechoslovakia, lk 209. Vastuolud kahe rahva ja ka teiste, selle riigi territooriumil elevate rahvaste vahel, saatsid selle riiki pidevalt tema eksistentsi jooksul.

⁶¹ Alexander Dubček. Hope dies last, 1993, lk 112.

⁶² The Prague Spring 1968. – Jaromir Navratil (toim.) Budapest, New York: Central European University Press, 2006, lk 8.

⁶³ Samas, lk 12.

⁶⁴ The Prague Spring 1968. – Jaromir Navratil (toim.), lk 13–15.

⁶⁵ Samas.

⁶⁶ Mary Heimann. Czechoslovakia, lk 227.

⁶⁷ Kieran Williams. Praha kevad ja selle järelkajad, lk 85–86.

⁶⁸ Kieran Williams. Praha kevad ja selle järelkajad, lk 85–86.

visiit vilja ei kandnud, sest viimane ei olnud eriti huvitatud esimese võimu päästmisest.⁶⁹ Teemade arutamine lükkus edasi uude aastasse.

1.2. Ettevalmistused VLO invasiooniks ja selle käivitamine

21. detsembril 1967. a otsustas KSČ Keskkomitee Dubčeki ettepanekut toetada ja lahutada kõrgeimad riigiametid ehk presidendi ja parteijuhi ameti ning 2. kuni 5. jaanuaril 1968 toimunud kohtumistel jõuti lõpuks tulemuseni, mille tulemusel valiti Alexander Dubček partei esimeseks sekretäriks. Novotný jätkas presidendina.⁷⁰

Jaanuaris toimunud pleenum, kus Dubček esimeseks sekretäriks valiti, pani aluse 1968. aastal toimunud reformidele. Rõhutati vajadust koostada „Tegevusprogramm“⁷¹ ning toimunud ametikohtade eraldamist nimetati demokratiseerimise seisukohast vajalikuks sammuks.⁷² Pleenumi järgselt hakati tsensuuri osas juhinduma Slovakkia senisest kogemusest: kirjastajatele, toimetajatele ja ajakirjanikele hakati varasemast enam usaldama otsustamist selle üle, mis on lubatud ja mis mitte.⁷³ Kadusid ära ka senised presiidiumiliikme Jiří Hendrych infotunnid – meediale ei kirjutatud enam sel määral ette, mida võib öelda ja kirjutada või mitte. Alles veebruaris rõhutas Dubček kohtumisel riigitelevisiooni juhiga, et eetrise lastavat sisu jälgitaks sel määral, et see ei ärritaks NSV Liitu,⁷⁴ mis seletab umbusku idabloki ja NSV Liidu suhtes.

Idabloki ja NSV Liidu reaktsioonid jäid pigem tagasihoidlikeks, kuniks Novotný tagasiastumine presidendi kohalt 21. märtsil 1968. a kutsus esile konkreetse reaktsiooni.⁷⁵ Juba paar päeva varem oli Saksa DV keelanud reisimise Tšehhoslovakkiasse sealse „korralageduse“ tõttu.⁷⁶ Sellele aitas kaasa skaudiliikumise taastamine ning endisi poliitvange ühendava grupeeringu K-231 asutamine.⁷⁷

⁶⁹ Mary Heimann. Czechoslovakia, lk 228.

⁷⁰ Samas, lk 229. Vaata ka The Prague Spring 1968. – Jaromir Navratil (toim.), lk 34–36.

⁷¹ Prague Spring 1968. – Jaromir Navratil (toim.), lk 27, 36. Nimetatud „Tegevusprogramm“ oli dokument, mis sõnastas reformijate eesmärgid, milliseks soovisid nad Tšehhoslovakkiaat kujundada.

⁷² Samas, lk 35.

⁷³ Kieran Williams. Praha kevad ja selle järelkajad, lk 90.

⁷⁴ Samas, lk 91.

⁷⁵ Mary Heimann. Czechoslovakia, lk 230.

⁷⁶ Loe: tsensuuri puudumine. Mary Heimann. Czechoslovakia, lk 231–232.

⁷⁷ Samas. Grupeeringu nimetus tulenes seadusest, mille alusel neid 1948. aastast alates oli süüdi mõistetud.

Nende sündmuste ajal otsustas NLKP poliitbüroo Dubčekile survet avaldada.⁷⁸ 23. märtsil 1968 toimunud Dresdeni tippkohtumisele olid Tšehhoslovakkia esindajad tulnud teadmisega, et arutama hakatakse majandusliku koostööd idabloki riikide vahel.⁷⁹ Ent kohtumise teemad kujunesid sootuks teistsugusteks: idaloki riikide juhid soovisid saada informatsiooni KSČ Keskkomitee edasiste plaanide kohta ja koostatava „Tegevusprogrammi“ kohta.⁸⁰

Kohtumisel oli mõõdukamaks pooleks Brežnev ja János Kádár, vaenulikult suhtusid Tšehhoslovakkias toimuvasse Saksa DV Sotsialistliku Ühtsuspartei Keskkomitee esimene sekretär Walter Ulbricht ja Poola Kommunistliku Partei esimene sekretär Władysław Gomułka.⁸¹ Viimaste suhtumist varjutas veendumus, et nende riikides esinevad suundumused on inspireeritud Tšehhoslovakkias toimuvast.⁸² Tšehhoslovakkia ei olnud esitatud süüdistustega nõus. Tšehhoslovakkia avalikkuse rahustamiseks manipuleeriti ka pressiteatega, et varjata kohtumisel räägitut – näiteks jäeti välja viited vajadusele võidelda anti-sotsialistlike elementide vastu jm.⁸³

Pärast kohtumist rääkis Dubček vajadusest „konsolideerida ja stabiliseerida ümbermuudatuste kulgu“⁸⁴ ning 5. aprillil kinnitas KSČ Keskkomitee presiidium „Tegevusprogrammi“, mille eesmärgiks oli tagada „inimnäoline sotsialism“.⁸⁵ Selles sõnastati vajadus, et partei põhjendaks edaspidi oma ühiskondliku positsiooni ega võtaks seda ilmselgena.⁸⁶ Lisaks nõuti õiguslikke samme, et tagada liikumisvabadus, sõnavabadus ja kogunemisvabadus ning sõnastati tugevamalt nõue liikuda plaani- ja turumajanduse segu poole.⁸⁷

„Tegevusprogramm“ süvendas aprilli alguses idabloki riikide juhtkondades mitmeid kahtlusi. NSVL KGB⁸⁸ suurendas oma infooperatsioonide arvu Tšehhoslovakkias ning hakkas Moskva juhtkonnale ette söötma raporteid kontrrevolutsiooniliste tendentside süvenemisest Tšehhoslovakkias.⁸⁹ Lisaks koostati 11. aprillil NLKP poliitbüroos Dubčekile adresseeritud

⁷⁸ Kieran Williams. Praha kevad ja selle järelkajad, lk 95.

⁷⁹ The Prague Spring 1968. – Jaromir Navratil (toim.), lk 64–72.

⁸⁰ Samas, lk 64.

⁸¹ Kieran Williams. Praha kevad ja selle järelkajad, lk 64–66.

⁸² The Prague Spring 1968. – Jaromir Navratil (toim.), lk 65, 67.

⁸³ Kieran Williams. Praha kevad ja selle järelkajad, lk 97.

⁸⁴ Samas.

⁸⁵ Mary Heimann. Czechoslovakia, lk 233.

⁸⁶ The Prague Spring 1968. – Jaromir Navratil (toim.), lk 92.

⁸⁷ Samas, lk 93–94.

⁸⁸ Комитет государственной безопасности ehk KGB ehk NSV Liidu Riikiliku Julgeoleku Komitee.

⁸⁹ The Prague Spring 1968. – Jaromir Navratil (toim.), lk 83.

kiri⁹⁰, mille sõbraliku tooni taga peitus tugev kriitika anti-sotsialistlike tendentside süvenemise suhtes ja NSV Liidu vastaste avalduste kohta kohalikus meedias.⁹¹

Peale selle otsustas Varssavi Lepingu Organisatsioon ehk VLO septembris planeeritud sõjalised õppused Tšehhoslovakkias varasemale ajale tõsta.⁹² Sellega seoses tegi Prahase ametliku visiidi VLO vägede ülemjuhataja marssal Jakubovski, kes kohtus seal kaitseminister Martin Dzúriga. Eelnevalt oli ta külastanud teisi VLO-sse kuuluvaid riike julgustades neid ette valmistama sõjalist operatsiooni koos NSV Liidu relvajõududega, kui peaks ilmema vajadus asuda sotsialismi kaitsele.⁹³ Kohtumisel Tšehhoslovakkia kaitseministriga arutati muuhulgas ka marssali ettepanekut tuua septembris planeeritud õppused juunikuusse⁹⁴, täpsemalt 20.-30. juuni peale. Kohalik kaitseminister oli selle osas skeptiline, pidades seda ennatlikuks ning palus, et sellised õppused lükataks üldse edasi 1969. aastasse.⁹⁵ Põhjuseks toodi nii kohaliku armee sisesed ümberkorraldused, kui ka riigi sisepoliitiline olukord.⁹⁶ Luba anti väiksemaks staabiõppuseks.

Maiparaadi varasemast demokraatlikum ja vabam õhkkond Tšehhoslovakkias, eriti Prahas, ei rõõmustanud NSV Liidu ega ka teisi Dresdeni tippkohtumisel osalenud riikide juhtkondi. Juba varasemalt oli NLKP üles näidanud vajadust kohtuda KSČ-ga, mis nüüd vältimatuks muutus. Dubček koos kaaskonnaga kutsuti 4.-5. maiks NSV Liitu.⁹⁷ Sealsel kohtumisel rünnati Dubčeki eriti sõnavabaduse vohamise, Lääne poole kaldumises ja kaadrimuudatustes, mille tõttu kaotasid parteis oma kohad NSV Liidu-meelsed isikud.⁹⁸ Räägiti eesriide taga paiknevatest jõududest, mis juhtisid Tšehhoslovakkias toimuvaid protsesse, koos avaldusega vajadusel Tšehhoslovakkiale appi tulla,⁹⁹ mis viitab sõjalise sekkumise võimalusele.

8. mail leidis Moskvas aset kohtumine Bulgaaria, Saksa DV, Poola ja NSV Liidu juhtide vahel.¹⁰⁰ Sellel kohtumisel käib esimest korda laiemalt läbi arvamus, mille kohaselt tuli

⁹⁰ Kieran Williams. Praha kevad ja selle järelkajad, lk 100.

⁹¹ The Prague Spring 1968. – Jaromir Navratil (toim.), lk 98–100.

⁹² Mary Heimann. Czechoslovakia, lk 236.

⁹³ The Prague Spring 1968. – Jaromir Navratil (toim.), lk 112.

⁹⁴ Mary Heimann. Czechoslovakia, lk 236.

⁹⁵ The Prague Spring 1968. – Jaromir Navratil (toim.), lk 113.

⁹⁶ Samas, lk 113

⁹⁷ Kieran Williams. Praha kevad ja selle järelkajad, lk 102.

⁹⁸ The Prague Spring 1968. – Jaromir Navratil (toim.), lk 114–125.

⁹⁹ Samas, lk 117–118.

¹⁰⁰ The Prague Spring 1968. – Jaromir Navratil (toim.), lk 132–143.

sekkuda Tšehhoslovakkia sisepoliitikasse sõjaliselt juhul kui Tšehhoslovakkias ei kerki pinnale „tervislikud“ jõud, kes kontrrevolutsiooni tagasi lööks.¹⁰¹

Juba 10.-23. maini toimusid esimesed manöövrid, mida võib pidada eelmänguks invasioonile ja surve avaldamiseks Tšehhoslovakkia liidritele. Nimelt osalesid NSV Liidu ja Poola relvajõud Lõuna-Poolas õppustel, mis hõlmas 80 000 sõdurit ja 2 800 tanki.¹⁰²

Juuni alguses kutsus Brežnev Dubčekit veelkord Moskvasse¹⁰³, millest viimane keeldus, kuna oli seotud sügiseks tõstetud kongressi korraldamisega, millel plaaniti tsementeerida „Tegevusprogrammi“ lubadused ning kindlustada tsentristide võim keskkomitees.¹⁰⁴ Dubček arvates polnud lähema kahe nädala jooksul selline kohtumine võimalik, sest „meedia jälgib iga tema sammu“¹⁰⁵ ja kõik päevad on kinni.

Mõistagi pahandas see Brežnevit, kes oli Tšehhoslovakkia juhtkonna ja arengute suhtes üha skeptilisemaks muutumas.¹⁰⁶ Lisaks ilmus 27. juunil manifest „2000 sõna“,¹⁰⁷ mille sisu mõistis hukka ka KSČ. Sellele reageerides otsustas 2. ja 3. juulil kogunenud NLKP poliitbüroo, et vaja on korraldada Dresdeni tippkohtumisele sarnane kokkusaamine KSČ-ga.¹⁰⁸ KSČ mõistis kohtumise vajalikkust, kuid polnud valmis mitmepoolseks kohtumiseks 12. juulil. Sellisel leidis planeeritav kohtumine aset Varssavis ilma Tšehhoslovakkia esinduseta.

Samal ajal toimusid õppused nimega „Šumava“, mille toimumisest andis 21. mail teada Tšehhoslovakkia kaitseminister Martin Dzúr.¹⁰⁹ Juba 30. mail ületasid NSV Liidu esimesed väeosad Tšehhoslovakkia piiri. „Šumava“ õppused ise päädisid küllalt suurte numbritega: Tšehhoslovakkia territooriumil oli isikkoosseis 6689 inimese suurune ning 1886 ühikut sõidukeid ja 21 lennumasinat¹¹⁰, kuid üldiselt arvas kaitseminister, et õppustega on seotud 30 000 kuni 40 000 inimest, arvestades tegevust Tšehhoslovakkia piiride taga. Ametlikult peeti neid õppuseid eesmärgiga harjutada võimalikuks kokkupõrkeks NATO-ga, kuid Kieran Williamsi hinnangul olid need õppused eranditult poliitilise sihiga, just selles osas, et NSV Liidu juhtkond tahtis, et relvajõudude väeüksused viibiks arvukalt Tšehhoslovakkias, olles

¹⁰¹ The Prague Spring 1968. – Jaromir Navratil (toim.), lk 132–143.

¹⁰² Samas, lk xxix.

¹⁰³ Samas, lk 158–159.

¹⁰⁴ Kieran Williams. Praha kevad ja selle järelkajad, lk 110, 113.

¹⁰⁵ Samas, lk 113.

¹⁰⁶ The Prague Spring 1968. – Jaromir Navratil (toim.), lk 158–159.

¹⁰⁷ Kieran Williams. Praha kevad ja selle järelkajad, lk 117.

¹⁰⁸ Samas, lk 121.

¹⁰⁹ Kieran Williams. Praha kevad ja selle järelkajad, lk 152.

¹¹⁰ The Prague Spring 1968. – Jaromir Navratil (toim.), lk 162.

valmis toetama võimalikku „tervete“ jõudude riigipööret.¹¹¹ Seda eriti seoses Tšehhoslovakkia juhtkonna otsusega loobuda kokkusaamisest ja osalemisest Varssavi tippkohtumisel. Esiteks arvati NLKP poliitbüroos, et väeüksused ei peakski Tšehhoslovakkia territooriumilt lahkuma (mida nad ka ei teinud).¹¹² Lisaks sellele hakati Kieran Williams väitel, kes tugines Ungari ja Poola allikatele, pärast seda kui Tšehhoslovakkia esindus Varssavisse ei tulnud, juba juuli lõppu invasiooni kavandama.¹¹³ Õppuste teine voor pidi toimuma Ungari põhjapoolses piirkonnas, milleks kästi ungarlastel valmis panna kaks diviisi. Samuti teatati poolakatele, et juuli lõpus ja augusti alguses leiab Lõuna-Poolas aset sõjamäng „Sombune suvi 68“¹¹⁴, mille raames plaaniti ületada ka Tšehhoslovakkia piir.¹¹⁵ Seetõttu ei lahkunudki „Šumava“ õppusel osalenud väed liiga meelsasti Tšehhoslovakkia territooriumilt – viimased väeüksused lahkusid Tšehhoslovakkias alles 3. augustil 1968.¹¹⁶

Ilma Tšehhoslovakkia esinduseta toimunud Varssavi tippkohtumine viis NLKP ja KSC suhted uuele tasemele,¹¹⁷ mis avaldus nn „Varssavi kirjas“¹¹⁸. Selles väljendati veendumust, et Tšehhoslovakkias on tegutsemas imperialistlikud jõud, kes ähvardavad juhtida Tšehhoslovakkia sotsialistlikult teelt kõrvale.¹¹⁹ Järgnevalt asusid Tšehhoslovakkia liidrid otsima võimalusi kahepoolseks kohtumiseks NSV Liidu juhtkonnaga,¹²⁰ mis toimus 29. juulil Čierna nad Tisous.¹²¹ Kohtumisel ründas Brežnev raevukalt Dubčeki, kes üritas reformikursi kaitsta.¹²² Kohtumise tulemuseks sai Dubček nõusolek mitmepoolse kohtumise korraldamise osas, et sellel vastu võtta „ühiste põhimõtete deklaratsioon“¹²³.

NSV Liidu versiooni „ühiste põhimõtete deklaratsioonist“ hakati redigeerima Bratislava konverentsil, 3. augustil 1968. aastal.¹²⁴ Dokument sisaldas mitmeid Tšehhoslovakkia solvavaid punkte, mida mahendati seitse tundi kestnud vaidluste tulemusel.¹²⁵ Peale selle anti Bratislava konverentsil Brežnevile KSC reformivastaste keskkomitee liikmete kiri, milles

¹¹¹ Kieran Williams. Praha kevad ja selle järelkajad, lk 153.

¹¹² Samas, lk 153.

¹¹³ Samas, lk 157.

¹¹⁴ Samas, lk 153.

¹¹⁵ Wilson Center Digital Archive. Directive of the Ministry of Defense for Exercise ‘OVERCAST SUMMER-68’, 27. juuli 1968. <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111893>. Vaadatud 01.04.2023

¹¹⁶ The Prague Spring 1968. – Jaromir Navratil (toim.), lk 309.

¹¹⁷ Samas, lk 208.

¹¹⁸ Samas, lk 234 – 238.

¹¹⁹ Samas.

¹²⁰ Samas.

¹²¹ Mary Heimann. Czechoslovakia, lk 241.

¹²² The Prague Spring 1968. – Jaromir Navratil (toim.), lk 284–297.

¹²³ Kieran Williams. Praha kevad ja selle järelkajad, lk 135.

¹²⁴ Samas, lk 136.

¹²⁵ Samas.

paluti NSV Liidu jõulist sekkumist Tšehhoslovakkias toimuvasse,¹²⁶ mida hakati hiljem kasutama NSV Liidu poolse sissetungi õigustamiseks.

Augusti alguses Lõuna-Poolas alanud õppustega „Nemen,“ millele järgnes Saksa DV lõunaosas „Horisont“, hakati ette valmistama sissetungi Tšehhoslovakkiasse.¹²⁷ KSČ keskkomitee konservatiivsed (ehk „tervislikud“) jõud pidid presiidiumis sobival hetkel asuma võimu enda kasuks kallutama ja toetama invasiooni.¹²⁸ 17. augustil 1968 tehti NLKP poliitbüroos otsus tungida Tšehhoslovakkiasse, millest päev hiljem ka teisi idabloki riike teavitati.¹²⁹ Pikalt väldanud ummikseis päädis invasiooniga 20. augusti ööl vastu 21. augustit 1968. aastal.¹³⁰

Algselt üle piiri tunginud 27 diviisi (hiljem lisandus neid veel)¹³¹ ei kohanud Tšehhoslovakkias erilist vastupanu. Tšehhoslovakkia kaitseministrit teavitati algavast invasioonist 20. augustil kell 22.45, millele järgnes telefonikõne NSV Liidu kaitseminister Andrei Gretškolt, kes andis käsu Tšehhoslovakkia väed kasarmutes hoida ja verevalamisest hoiduda. Samal ajal VLO vägede piiriületusega toimus KSČ presiidiumi istung, kus „tervislikud“ jõud üritasid kaalukaussi enda kasuks kallutada. Kui aga saadi teada toimunud sissetungist, võeti vastu sissetungi hukka mõistev resolutsioon,¹³² mis jõudis raadioeetrisse 21. augusti öösel kell 2.¹³³ Seejärel läks presiidium laiali, „tervislikud“ jõud suundusid NSV Liidu saatkonda, teised aga oma ametipostidele.¹³⁴

Sissetungiga kaasnesid ka senise juhtkonna arreteerimised. Esimesena vahistati 21. augustil peaminister Oldřich Černík¹³⁵ ja partei esimene sekretär Alexander Dubček koos mõningate teiste presiidiumi liikmetega ning toimetati lennukiga NSV Liitu.¹³⁶ Konservatiivsed jõud olid võimu üle võtmiseks moodustamas uut valitsust, mis aga ei õnnestunud suuresti president Ludvík Svoboda vastuseisu tõttu ning viimane üritas Moskvasse viidud presiidiumi liikmeid kodumaale tagasi tuua.¹³⁷

¹²⁶ The Prague Spring 1968. – Jaromir Navratil (toim.), lk 324–325.

¹²⁷ Samas, lk 310.

¹²⁸ Samas, lk 310–312.

¹²⁹ Samas.

¹³⁰ Mary Heimann. Czechoslovakia, lk 241.

¹³¹ The Prague Spring 1968. – Jaromir Navratil (toim.), lk 313.

¹³² The Prague Spring 1968. – Jaromir Navratil (toim.), lk 313.

¹³³ Mary Heimann. Czechoslovakia, 2011, lk 247.

¹³⁴ Samas, lk 248.

¹³⁵ Samas.

¹³⁶ Samas, lk 250.

¹³⁷ The Prague Spring 1968. – Jaromir Navratil (toim.), lk 314.

Kohalikud elanikud ei jätnud omapoolset vaenu ja vastupanu ilmutamata, sisse tunginud vägede sõdureid loobiti kividega, karjuti „vaenulikke“ loosungeid jm.¹³⁸ 21. augusti varahommikust alates protesteeriti Praha tänavatel, et kaitsta raadiojaamu.¹³⁹ 23. augustil lendasid Moskvasse president Ludvik Svoboda koos kaitseministri Martin Dzuri, asepeaministri Gustav Husaki, justiitsministri Bohuslav Kučeraga ning mõne „tervislike“ jõudude esindajaga Moskvasse, kus algasid läbirääkimised olukorra normaliseerimiseks.¹⁴⁰

1.3. Olukorra normaliseerimine Tšehhoslovakkias

Järgnevat ajajärku võib nimetada normaliseerimiseks, mille all on mõeldud olukorra stabiliseerimisega kaasnevaid tegevusi, esmajoones peeti vajalikuks ettearvatuse taastamist.¹⁴¹ Normaliseerimise aluseks sai suuresti augusti lõpus Moskvas sõlmitud Moskva protokoll, mille kohaselt jäi Tšehhoslovakkia senine juhtkond küll ametisse koos kohustusega taastada Tšehhoslovakkias NSV Liidule vastuvõetav olukord.¹⁴² Tšehhoslovakkia senist reformikursi tervikuna ebaseaduslikuks ei kuulutatud¹⁴³ ning VLO väed riigi siseasjadesse rohkem sekkuma ei oleks pidanud.¹⁴⁴

Alexander Dubček ja teised jõudsid Moskvast Prahasse tagasi 27. augustil. Moskvas kokkulepitu täitmine töötas tulla keeruline. Kuivõrd kokkulepe oli salajane ega kuulunud rahvale avaldamiseks tuli otsida kompromisse, millega rahustada rahvast,¹⁴⁵ samas tegeleda ka Vysočina kongressi otsuste tühistamisega.¹⁴⁶ Samal ajal toimus Slovakkia Kommunistliku Partei erakorraline XIV kongress, kus valiti uueks peasekretäriks Gustav Husak,¹⁴⁷ kes oli ennast Moskva läbirääkimistel heas valguses näidanud ja pälvinud sellega NLKP poliitbüroo usalduse.¹⁴⁸

¹³⁸ Wilson Center Digital Archive. Report on the Polish Second Army division taking part in Operation Danube", 24.08.1968. <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/110640> Vaadatud 16.04.2023.

¹³⁹ Mary Heimann. Czechoslovakia, lk 250.

¹⁴⁰ Samas, lk 258–259.

¹⁴¹ Kieran Williams. Praha kevad ja selle järelkajad, lk 58.

¹⁴² Samas, lk 181.

¹⁴³ Samas, lk 184.

¹⁴⁴ Samas, lk 182.

¹⁴⁵ Mary Heimann. Czechoslovakia, lk 264.

¹⁴⁶ Samas. KSČ erakorraline XIV kongress toimus Vysočina läheduses ühes tehases, kes valisid ka uue keskkomitee presiidiumi. Kongress algas 22. augustil 1968. aastal. Mary Heimann. Czechoslovakia, lk 253.

¹⁴⁷ Mary Heimann. Czechoslovakia, lk 265.

¹⁴⁸ Kieran Williams. Praha kevad ja selle järelkajad, lk 179.

Rahva meeleolude maandamisel¹⁴⁹ mängis oma rolli Dubčeki 27. augustil peetud kõne, kus ta esines väga alandlikult ning lubas rahvale peaaegu nuttes, et riigi suveräänsus taastatakse kui rahvas annab ajutiselt ära oma poliitilised õigused ja vabadused.¹⁵⁰ Rahvas seadis siin oma tingimuse – võõrvägede lahkumine tuleb saavutada võimalikult kiiresti.¹⁵¹ Dubčeki ja tema kaaskonda usaldati ning koos nende naasmisega lõppes mõneks ajaks protest ja märl.¹⁵²

Vastav leping sõlmiti oktoobris, kuid see ei täitnud rahva nõudmisi. Alates septembri lõpust oli Dubček üritanud saada NSV Liitu nõusse uue tippkohtumise korraldamises. Enne seda kohtus Moskvas salajaseks nõupidamiseks „Varssavi viisik“.¹⁵³ Sellel tunnistati, et vägede sisseviimine oli vajalik, see pidi olema ka sõnumiks välismaailmale, kuid asjad ei edenenud selliselt nagu Moskva ette nägi.¹⁵⁴ Moskva lootis uue Tšehhoslovakkia sõlmitava lepinguga, millel pidi alla kirjutama ka Dubček, viimast rahva silmis diskrediteerima.¹⁵⁵ 16. oktoobril allakirjutatud lepingu „NSV Liidu relvajõudude ajutine viibimine Tšehhoslovakkia territooriumil“¹⁵⁶ alusel vähendati Tšehhoslovakkias paiknevate vägede arvu, sinna pidid jääma ainult NSV Liidu relvajõudude väeosad, kelle majutuse eest hoolitses Tšehhoslovakkia armee¹⁵⁷ ning kellega hakati jagama polügoone, lasketiire jms. Positiivseks võis pidada Tšehhoslovakkia poolset õigust vajadusel menetleda ja karistada NSV Liidu relvajõudude liikmete poolt toimepandud kuritegusid.¹⁵⁸

See kokkulepe legitimeeris NSV Liidu relvajõudude kohaloleku Tšehhoslovakkias.¹⁵⁹ Järgnevalt hakkas NSV Liit aina tugevamalt Tšehhoslovakkia sisepoliitikasse sekkuma. Detsembris toimunud kahepoolisel kohtumisel Kiievis, Tšehhoslovakkia ja NSV Liidu delegatsioonide vahel, kritiseeriti näiteks tugevalt KSČ keskkomitee presiidiumi liikmeid.¹⁶⁰ Lisaks ei nõidanud Tšehhoslovakkia ühiskond ikkagi rahunemise märke, mis ei rahuldanud NSV Liitu.¹⁶¹ Seejuures oli Dubčeki toetus nii partei kui ka rahva seas lootusetult kokku sulamas ning talle hakati otsima asendajat.¹⁶²

¹⁴⁹ Samas, lk 188.

¹⁵⁰ Samas.

¹⁵¹ Samas.

¹⁵² Mary Heimann. Czechoslovakia, lk 269.

¹⁵³ Kieran Williams. Praha kevad ja selle järelkajad, lk 210.

¹⁵⁴ The Prague Spring 1968. – Jaromir Navratil (toim.), lk 504–512.

¹⁵⁵ Samas, lk 438.

¹⁵⁶ Autori tõlge. Samas, lk 533–536.

¹⁵⁷ Samas, lk 534.

¹⁵⁸ Samas, lk 534–535.

¹⁵⁹ Samas, lk 439.

¹⁶⁰ Samas, lk 440.

¹⁶¹ Kieran Williams. Praha kevad ja selle järelkajad, lk 249.

¹⁶² Mary Heimann. Czechoslovakia, lk 271–272.

Eelneva ja 1969. aastal Rootsis toimunud jäähoki maailmameistrivõistluste ajal, kus Tšehhoslovakkia võitis mõlemad mängud NSV Liidu vastu, algasid Tšehhoslovakkias senisest tugevamad väljaastumised.

Jäähoki Külma sõja ajal, vähemalt Tšehhoslovakkia näitel, rahva meelsust peegeldavaks teguriks. Välismaised saatkonnad jälgisid hoolikalt hokifännide meeleolusid ja tuletasid selle pinnalt ühiskonnas toimunut.¹⁶³ Nimelt kasutasid fännid tihtipeale rahvusvaheliste kohtumiste ajal võimalust demonstreerida oma sättumust erinevate poliitiliste arengute suhtes. Tšehhide-slovakkide jaoks ei olnud Tšehhoslovakkia ja NSV Liidu vahelised mängud mitte lihtsalt mängud, vaid tugevalt seotud suhtumisega NSV Liitu.¹⁶⁴ Seda ka enne 21. augustit 1968, kuid peale seda lisandus neisse suhetesse „kibe vihkamine“¹⁶⁵.

Sellise meelsuse tugev avaldus saabuski seoses eelmainitud 1969. aastal Rootsis toimunud jäähoki maailmameistrivõistluste ajal. Tšehhoslovakkia küll ei võitnud turniiri (võitis NSV Liit), kuid ikkagi võideti mõlemad omavahelised mängud NSV Liidu vastu. Esimene võit lõppes seisuga 2:0, teine seisuga 4:0 ning röömupidustused Tšehhoslovakkias kasvasid kiiresti üle vastumeelsuse avaldamiseks NSV Liidu ja Tšehhoslovakkias paiknevate relvajõudude vastu.

Röömupidustused kasvasid üle mässuks 69 linnas, eriti neis, kus asusid NSV Liidu relvajõudude väeosad.¹⁶⁶ Prahas rünnati ka Aerofloti kontorit, kuid seda on peetud eriteenistuste korraldatud provokatsiooniks.¹⁶⁷

Nende sündmuste tuules asus NLKP poliitbüroo ette võtma muudatusi KSČ juhtkonnas.¹⁶⁸ Vajadusel ähvardati ka täiendavaid sõdureid juurde tuua.¹⁶⁹ KSČ pleenumil aprillis esitas Dubček tagasiastumispalve ning Gustav Husak valiti uueks esimeseks sekretäriks,¹⁷⁰ kes lubas oma kõnes riigi kriisist välja tuua, rakendades selleks „vältimatuid abinõusid“.¹⁷¹

¹⁶³ Oldrich Tuma, Mikhail Prozumenshikov, John Soares ja Mark Kramer. *The (Inter-Communist) Cold War on Ice: Soviet-Czechoslovak Ice Hockey Politics, 1967-1969*. Washington DC: Cold War International History Project, 2014, lk 4–5.

¹⁶⁴ Samas, lk 15.

¹⁶⁵ Samas, lk 18.

¹⁶⁶ Samas, lk 21.

¹⁶⁷ Kieran Williams. Praha kevad ja selle järelkajad, lk 251.

¹⁶⁸ Samas, lk 252.

¹⁶⁹ Kieran Williams. Praha kevad ja selle järelkajad, lk 253.

¹⁷⁰ Kieran Williams. Praha kevad ja selle järelkajad, lk 259.

¹⁷¹ Samas.

Alexander Dubčeki üllad eesmärgid ja unistused olid lõplikult pihta saanud ning lõpuks sai pihta ka tema. Unistus vabamast ning demokraatlikumast ühiskonnast kisti maha koos VLO tankide ja sõdurite sisenemisega Tšehhoslovakkiasse.

2. Eestlaste ajateenistus Nõukogude Liidu relvajõududes 1960. aastatel

Seaduse „Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu seadus üldisest sõjaväekohustusest“¹⁷² (ÜSKS) paragrahv 1 kuulutas: „Üldine sõjaväekohustus on seaduseks. Sõjaväeteenistus NSV Liidu relvajõududes on Nõukogude kodanike austav kohustus“¹⁷³ ning paragrahv 3 sätestas järgmist: „Kõik NSV Liidu meeskodanikud, olenemata rassilisest ja rahvuslikust kuuluvusest, usutunnistusest, haridusest, paiksusest, sotsiaalsest ja varanduslikust seisundist, on kohustatud läbi tegema tegevteenistuse NSV Liidu relvastatud jõududes.” Seega oli NSV Liidu meeskodanikele vältimatuks kohustuseks ajateenistus NSV Liidu relvajõududes.

Antud peatükk avab ajateenistuse üldise ülesehituse ning käesoleva bakalaureusetöö uurimisperioodist ja -küsimuste asetusest olulisemad arengud ning võimalikud ajateenistuskogemust mõjutanud tegurid.

2.1. Uue „Üldise sõjaväekohustuse seadusega“ kaasnenud muutused

1967. aasta 12. oktoobril vastuvõetud seadus viis üldisesse sõjaväekohustusse sisse mõningad muutused. Esiteks pidid noormehed teenistuseelselt läbima alates 9. klassist¹⁷⁴ 140-tundi sõjalist algõpetust.¹⁷⁵ Sellist algõpetust ei saadud mitte ainult üldhariduskoolides, keskeriõppeasutustes või kutseharidussüsteemi õppeasutustes, vaid ka ettevõtetes, asutustes, organisatsioonides ja kolhoosides.¹⁷⁶ Sõjalise algõpetuse läbiviimist toetas 1951. aastal asutatud Armeed, Lennuväe ja Mereväe Abistamise Vabatahtlik Ühing (ALMAVÜ).¹⁷⁷ Eesmärgiks oli igal aastal läbi viia spetsialistide ettevalmistamine NSV Liidu relvajõududele vastavalt NSV Liidu Kaitseministeeriumi vajadustele.¹⁷⁸

¹⁷² Edaspidi ÜSKS, seadus võeti vastu 12. oktoobril 1967. aastal ja jõustus 1968. aastal.

¹⁷³ ÜSKS 1967, § 1.

¹⁷⁴ ÜSKS 1967, § 13.

¹⁷⁵ Nõukogude armee ja eesti mees. Enno Tammer, Kristjan Luts (koost.) Tallinn: Tammerraamat, 2010, lk 29.

¹⁷⁶ ÜSKS 1967, § 13.

¹⁷⁷ Edaspidi ALMAVÜ, vene keeles Добровольное общество содействия армии, авиации и флоту, ДОСААФ. Kristjan Luts. Eestlastest ajateenijad ja ohvitserid Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991, lk 60.

¹⁷⁸ ÜSKS 1967, § 14.

Kursuste käigus ettevalmistatud spetsialiste kasutati tegevteenistuses, seega oleks ALMAVÜ kursustel osalemist arvestama sõjakomissariaadis ajateenistujale väeliigi määramisel, kuid selliselt see alati ei toiminud.¹⁷⁹

Teiseks märkimisväärsemaks muudatuseks 1967. aastal oli teenistusaja vähendamine ja vanuselise alampiiri tõstmine. Nüüdsest kutsuti noormehed ajateenistusse alates 18. eluaastast¹⁸⁰ ning teenistus langes üldiselt kolmelt aastalt kahele, mereväes ja piirivalves vastavalt neljalt aastalt kolmele.¹⁸¹

Nimetatud muudatustel oli mitmeid põhjuseid. Nimelt hakkasid neil aastatel jõudma teenistusikka NSV Liidu „beebibuumerid“ ehk ajateenijate osas tekkis teatud valikuvõimalus ning ajateenijatele sai hakata esitama karmimaid nõudeid.¹⁸² Samas peeti oluliseks, et ajateenistuse läbiks rohkem noormehi, mistõttu vähendati ajateenistuse kestust.¹⁸³

2.2. Ajateenistuse üldine käik

Esmalt võeti kutsealused, kes said vastaval aastal 17-aastaseks, arvele piirkonna kutsejaoskondades iga aasta jaanuarist märtsini.¹⁸⁴ Kutsealuste andmestikus kirjeldatud isiku füüsiliste ja vaimsete omaduste alusel saatis sõjaväeringkonna staap¹⁸⁵ sõjaväekomissariaatidesse kutsealuste tegevteenistusse kutsumiseks väeosade esindajad, et need sealt endale sobivaid kutsealuseid väeosadesse suunaksid.¹⁸⁶

Kutsealused kutsuti tegevteenistusse kaks korda aastas: maist juunini ja novembrist detsembrini.¹⁸⁷ Sellest hetkest algas kohustuslik ajateenistus ning kutsealune sai endale sõjaväepileti.¹⁸⁸ Enne väeossa suunamist tuli läbi käia jaotuspunktist, kus toimus meditsiiniline

¹⁷⁹ Nõukogude armee ja eesti mees. Enno Tammer, Kristjan Luts (koost.), lk 30.

¹⁸⁰ ÜSKS 1967, § 10. Varem oli alampiir 17. eluaasta.

¹⁸¹ Kristjan Luts. Eestlastest ajateenijad ja ohvitserid Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991, lk 65.

¹⁸² Samas, lk 68. Seda eesmärki on väljendatud ka ÜSKS 1967 preambulis.

¹⁸³ Nõukogude armee ja eesti mees. Enno Tammer, Kristjan Luts (koost.), lk 29.

¹⁸⁴ ÜSKS 1967, § 18. (?)

¹⁸⁵ NSV Liit jagunes 16 sõjaväeringkonnaks. Eesti NSV kuulus Balti sõjaväeringkonna alla ning siin toimetas Eesti NSV sõjaväeringkond, millele allus 20 +/-2 piirkondliku komisariaati. Kristjan Luts. Eestlastest ajateenijad ja ohvitserid Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991, lk 65–66.

¹⁸⁶ Kristjan Luts. Eestlastest ajateenijad ja ohvitserid Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991, lk 65–66.

¹⁸⁷ ÜSKS 1967, § 23.

¹⁸⁸ Kristjan Luts. Eestlastest ajateenijad ja ohvitserid Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991, lk 71.

kontroll ning kus korraldasid väeosadesse suunamist just nimetatud väeosade esindajad või ka nn sõjaväelised ülesostjad, millest tulenevalt on jaotuspunkte ka „orjaturgudeks“ nimetatud.¹⁸⁹

Määratud väeosa juures läbiti kõigepealt noorsõduri kursus või karantiin, mille kestel sai noorsõdur ülevaade sõjaväeelust, relvajõudude määrustikest ja teenistuses kasutatavatest relvadest. Kursuse lõpus anti vanne.¹⁹⁰ Järgnes koolitus, mis õpetas ajateenija välja vastavalt talle määratud sõjaväelisele erialale. Vastavale erialale määramise otsus oli juba tehtud või tehti noorsõduri kursuse jooksul, samuti võidi üks osa kutsealustest eraldada noorsõdurite kursuse jooksul või suunata enne seda allohvitseride kooli.¹⁹¹

Neile ettevalmistustele järgnes teenistuse põhiosa määratud ametikohal ja erialal. Siiski võidi ka teenistuse kestel väeosa vahetada, asukohta võis vastavalt vajadusele vahetada ka kogu väeosa. Kristjan Luts on oma doktoritöös märkinud, et leidis ka neid, kelle ajateenistus kulges viies erinevas geograafilises punktis.¹⁹²

Teenistuse lõppu tähistas kaitseministri käskkiri, mille alusel sai väeosa komandör oma aja ära teeninu määrata reservi.¹⁹³ Reservi arvamise käskkiri käis käsikäes kodanike tegevteenistusse kutsuva käskkirjaga,¹⁹⁴ lisaks oli NSV Liidu kaitseministril õigus hoida vajadusel sõjaväelasi tegevteenistuses ettenähtust kauem kuni kaks kuud.¹⁹⁵

Reservi arvatud ajateenijat sai kutsuda nii kordusõppustele kui ka tagasi tegevteenistusse – viimast siiski ainult riigikaitseliste vajaduste täitmiseks või rahvamajanduslikel ja tsiviilkaitselistel eesmärkidel.¹⁹⁶ Reservi arvatud mehed jagunesid kahte kategooriasse, mis omakorda jagunesid vanuse alusel kolme järku. Sellest jaotusest sõltus võimalikele õppekogunemistele kutsumise arv ning õppekogunemiste kestus.¹⁹⁷ Näiteks olles teeninud NSV Liidu relvajõududes vähemalt ühe aasta ning olles alla 35 aastat vana, kuulus ajateenija reservi esimese kategooria esimesse järku, mis tähendas, et kuni 35. eluaastani võis antud reservisti kutsuda kordusõppustele kuni neli korda ja iga kord kuni kolmeks kuuks.¹⁹⁸

¹⁸⁹ Samas, lk 72.

¹⁹⁰ Samas, lk 73.

¹⁹¹ Samas, lk 74.

¹⁹² Samas.

¹⁹³ ÜSKS 1967, § 39.

¹⁹⁴ ÜSKS 1967, § 23.

¹⁹⁵ ÜSKS 1967, § 15.

¹⁹⁶ Kristjan Luts. Eestlastest ajateenijad ja ohvitserid Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991, lk 75.

¹⁹⁷ ÜSKS 1967, § 46 – § 56.

¹⁹⁸ Samas.

2.3. Eestlaste ajateenistuskogemust mõjutanud tegureid

Eestlaste ajateenistuskogemust 1960. aastatel NSV Liidu relvajõududes kõige enam mõjutanud teguriks võiks lugeda rahvusväeosade kaotamist 1956. aastal.¹⁹⁹ See otsus oli seotud 1956. aastal toimunud Gruusia rahvarahutustega, mis olid reaktsiooniks XX NLKP kongressil aset leidnud Jossif Stalini hukkamõistmisele. Nimelt keeldus kohalik rahvusüksus neid rahutusi maha surumast, mis ajendas NLKP Keskkomitee presiidiumi rahvusüksused laiali saatma.²⁰⁰ Selle ajani oli eestlastel võimalik ajateenistust läbida Eesti NSVs erinevalt hilisemast, kui teenistuse käigus satuti mitte ainult piirkondadesse üle kogu NSV Liidu, vaid ka VLO-sse kuuluvatesse riikidesse.²⁰¹ Seega rakendati käesolevas bakalaureusetöös käsitlevate ajateenijate suhtes nn eksterritoriaalsuse printsiipi ehk konkreetse liiduvabariigi elanikke ei määratud teenima kodupiirkonda.²⁰² See põhimõte pidi tagama võimalike mässude tõhusama mahasurumise, samuti välistama deserteerumist või „hüppes käimisi“.²⁰³

Järgmisena tooks esile eestlaste poliitilise usaldusvääruse küsimuse. Kristjan Luts ei nõustu oma väitekirjas S. Enders Wimbushi ja Alexander R. Alexievi hinnanguga, et baltlasi oli nende poliitilise usaldamatuse tõttu rohkem tehnilistes üksustes ning nende esindatus oli eriti vähene siseriiklikku julgeolekut taganud siseministeeriumi ja KGB üksustes.²⁰⁴ Nimetatud autorid olid sellisele järeldusele jõudnud intervjuude kaudu, kust selgus, et baltlasi ja teisi vähemusi ei usaldatud piirivalveüksustesse teenima.²⁰⁵ Samas ei leidnud Kristjan Luts kinnitust salajaste direktiivide kohta, mis oleks välistanud mõne kindla rahvuse teenimise teatud väeosades.²⁰⁶ Luts leidis: „*Seega jääb nentida, et eestlaste poliitiline usaldusväärus oli „tunnetuslik küsimus“ , mille lahendamise jäi vastutava ohvitseri ülesandeks: „KGB-st rääkis instituudi eriosakonna ülem. Kuulnud, et mul onu represseeritud, jäi jutt piirivalvesse saatmisest katki.*““²⁰⁷

¹⁹⁹ Kristjan Luts. Eestlastest ajateenijad Nõukogude Liidu relvajõududes külma sõja perioodil. *Eesti sõjaajaloo aastaraamat*, vol. 2. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2012, lk 150.

²⁰⁰ Samas.

²⁰¹ Samas.

²⁰² Kristjan Luts. Eestlastest ajateenijad ja ohvitserid Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991, lk 66.

²⁰³ Samas. Vaata ka Alexander R. Alexiev, S. Enders Wimbush. *Ethnic Minorities in the Red Army. Asset or Liability?* Boulder, London: Westview Press, 1988, lk 137–139. „Hüppes käimine“ – väeosast omavoliline lahkumine teatud perioodiks.

²⁰⁴ Kristjan Luts. Eestlastest ajateenijad ja ohvitserid Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991, lk 90–91.

²⁰⁵ Alexander R. Alexiev, S. Enders Wimbush. *Ethnic Minorities in the Red Army. Asset or Liability?* Lk 139.

²⁰⁶ Kristjan Luts. Eestlastest ajateenijad ja ohvitserid Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991, lk 91.

²⁰⁷ Samas, lk 91.

Eestlaste tehnilisi oskusi nõudnud üksustesse sattumist põhjendas Luts sellega, et ebavõrdne jaotus teatavate relvajõuliikide osas ei tulenenud mitte teatud rahvuste diskrimineerimisest, vaid neis teenimiseks esitatud nõuetest, mis asetasiid eelisseisu just slaavlased ja NSV Liidu Euroopa-osa rahvad, nõustudes siinkohal ajaloolase Ellen Jonesi arvamusega.²⁰⁸ Eestlastest ajateenijad olid kõrgema haridustasemega ja sobisid paremini tehnilisematele erialadele,²⁰⁹ kuna vene keelt osati kõnekeele tasemel, siis võimaldas see omandada ka vastavat oskussõnavara.²¹⁰ Kristjan Luts on välja toonud ka sellise eestlastele omase soovi, seda erinevalt näiteks ukrainlastest, nagu hoidumine seersandikoolist, eestlased üritasid jääda reameesteks ja maanduda mõnele „soojemale“ kohale (autojuhid, igasugune abiteenistus jms).²¹¹

Loomulikult oli ajateenistuskogemust tugevalt mõjutanud teguriks ka rahvus ja identiteet. Teenistus NSV Liidu relvajõudes oli kui rahvuste „sulatusahi“,²¹² mille eesmärgiks oli integratsioon. Kuid nagu mitmed autorid on väitnud, oli tulemuseks hoopis segregatsioon ja eraldumine ning eestlaste puhul süvenes põlgus „veneliku“ suhtes.²¹³ II maailmasõja pärandina nimetati eestlasi sagedasti ka „fašistideks“. Samas tuleb nentida, et antud ja teisi hüüdnimesid ei ole tihti mõeldud solvangutena, kuid need markeerisid ikkagi teatud usaldamatust.²¹⁴

Vähemal või rohkemal määral mõjutasid ajateenistust ka määrustikuvälised suhted ja NSV Liidu relvajõududele omane hierarhiasüsteem. Aja jooksul arenes sellest välja selline väärnähtus nagu *dedovštšina*.²¹⁵ Teemaga tegelenud autorid ei ole ühel meelel, mis hetkest ja mis põhjustel see tekkis. Üheks põhjuseks on peetud ka eelmainitud 1967. aasta seadust, mis jagas sõdurid vanuselises järjekorras²¹⁶ nelja gruppi, kui aastapõhise jaotuse asemel tekkis poolaastapõhine.²¹⁷ Teise põhjusena nähakse vanglakultuuri jõudmist ajateenistusse.²¹⁸ 1960. aastate keskpaigast kutsuti ajateenistusse karistust kandnud noori, kes vastavad kombendega

²⁰⁸ Kristjan Luts. Eestlastest ajateenijad ja ohvitserid Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991, lk 88.

²⁰⁹ Samas, lk 87.

²¹⁰ Samas, lk 88.

²¹¹ Kristjan Luts. Eestlastest ajateenijad ja ohvitserid Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991, lk 89–90.

²¹² Samas, lk 92.

²¹³ Samas, lk 93–94.

²¹⁴ Samas, lk 90.

²¹⁵ Samas, lk 96–98. *Ded* – vana ehk vanaisa.

²¹⁶ Michael S. Coffey. The Dedovshchina Abides: How Discipline Problems Endure Despite Years of Military Reform. *The Journal of Slavic Military Studies*, 35:3-4, lk 283-299, (siin: 286–287).

²¹⁷ Kristjan Luts. Eestlastest ajateenijad ja ohvitserid Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991. Tartu Ülikooli kirjastus, 2017, doktoritöö, lk 98.

²¹⁸ Michael S. Coffey. The Dedovshchina Abides: How Discipline Problems Endure Despite Years of Military Reform, lk 286–287.

armeesse kaasa töid.²¹⁹ Ennekõike suunati nad siiski ehitusväeosadesse. Enamasti leidis hierarhiasüsteemi madalama tähtsusega üksustes, vähem aga neis üksustes, mis olid lahinguvalmiduses ning osalesid reaalses lahingutegevuses, lennuväes või strateegilistes raketivägedes.²²⁰ Kolmanda põhjusena on rõhutatud demograafilisi muutusi ehk Kesk-Aasia ja Taga-Kaukaasia päritolu ajateenijate arvu kasvu väeosades.²²¹ Tõenäoliselt oli *dedovštšina* väljaarenemine mitme protsessi tulemus. Siinkohal täheldaks, et kuigi Kristjan Lutsu väitekirja andmetel sagesid *dedovštšina* nähud just 1960. aastate teisest poolest alates, jäid need siis veel leebeteks või koguni mõõdukalt distsiplineerivateks.²²²

Seega oli eestlaste ajateenistuskogemust 1960. aastatel ehk järgmises peatükis analüüsitava perioodil laiemalt mõjutamas rahvusväeosade kaotamisega valdavaks saanud eksterritoriaalsuse printsiip, suhtumine eestlastesse kui poliitiliselt mitteusaldusväärseesse rahvusse, teisalt andis kõrgem haridustase ja küllaltki arvestatav vene kõnekeele tase eestlastele ka teatud eeliseid.

²¹⁹ Kristjan Luts. Eestlastest ajateenijad ja ohvitserid Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991, lk 98.

²²⁰ Samas, lk 99.

²²¹ Kristjan Luts. Eestlastest ajateenijad ja ohvitserid Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991, lk 98. Sellest tulenevalt ka alternatiivne nimetus – *kavkaštšina*. Sellises vormis ja põhjustel esines *dedovštšina*’t ikkagi hiljem kui antud bakalaureusetöö uurimisperiood. Michael S. Coffey. The Dedovshchina Abides: How Discipline Problems Endure Despite Years of Military Reform, lk 286–287.

²²² Kristjan Luts. Eestlastest ajateenijad ja ohvitserid Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991, lk 100.

3. Eestlastest Tšehhoslovakkia invasiooni-tunnistajate kogemuse analüüs

Käesoleva uurimuse jaoks küsitletute ning varasemalt Eesti Mälu Instituudi töötajate poolt teostatud intervjuude käigus ja teosest „Nõukogude armee ja eesti mees“²²³ saadud meeste mälestusi võiks tinglikult nimetada invasiooni-tunnistajate lugudeks. Kõik need mehed osalesid ühel või teisel viisil operatsioon „Doonau“ läbiviimises. Nende hulka kuulusid Ain Aho, Hans Rätsep, Tiit K. ja Heiki A. ning Johannes Hass ja Jaak J. Kangro, keda järgnevas peatükis nimetatakse vaid eesnimega.

3.1. Invasiooni-tunnistajad

Teadadaolevalt on uuritavasse gruppi kuuluvate meeste sünniaastad kas 1947 või 1948.²²⁴ 1947. aastal sündinud Ain (teised on sündinud aasta hiljem) asus teenistusse 1966. aasta novembris, seega aasta varem kui ülejäänud,²²⁵ kes asusid teenistusse novembris 1967.²²⁶ Kui 1967. aastal teenistusse asunud mehed teenisid vastavalt uuele ÜSKS-ile kaks aastat, siis Ain pidi ainukesena arvestama veel kolme aastase teenistusega (Johannese teenistusaja pikkus ei ole teada).²²⁷

Teenistusse asusid mehed sügisese kutsega ning nende edasine teekond viis nad Eesti NSV jaotuspunktist (näiteks Hiiult²²⁸) NSV Liidu relvajõududes kehtinud eksterritoriaalsuse printsiibist tulenevalt Eesti NSV-st väljapoole. Ka Ain viidi Kohtla-Järvelt esmalt Tallinnasse (Hiiule) ja sealt Riiga, kus ohvitserid sõelusid välja spetsialiste. Selline kogunemine sai Riias osaks ka Heikile, kes seersandikooli määrati.²²⁹

²²³ Nõukogude armee ja eesti mees. – Enno Tammer, Kristjan Luts (koost.) Tallinn: Tammerraamat, 2010. (edaspidi Nõukogude armee ja eesti mees) (Johannes Hass ja Jaak J. Kangro)

²²⁴ Johannes Hassi sünniaasta pole täpselt teada, kuid eeldatavasti jääb see samasse vahemikku.

²²⁵ Eesti Mälu Instituut. Ain Aho Intervjuu. <https://vimeo.com/518054258/2bf568593f>. Vaadatud 20.10.2021.

²²⁶ Intervjuu Tiit K.-ga, 03.04.2022; Intervjuu Hans Rätsepaga, 27.03.2022; Intervjuu Heiki A.-ga, 14.04.2023; Nõukogude armee ja eesti mees, lk 374–381 (Jaak J. Kangro); Johannes Hassi teenistuse alguse kohta puudub autoril informatsioon.

²²⁷ Eesti Mälu Instituut. Ain Aho Intervjuu. <https://vimeo.com/518054258/2bf568593f>. Vaadatud 20.10.2021.

²²⁸ Hiiul kogunesid teadaolevalt Hans Rätsep (Intervjuu Hans Rätsepaga, 27.03.2022), Tiit K.-ga (Intervjuu Tiit K.-ga, 03.04.2022) ja Heiki A. (Intervjuu Heiki A.-ga, 14.04.2023)

²²⁹ Eesti Mälu Instituut. Ain Aho Intervjuu. <https://vimeo.com/518054258/2bf568593f>. Vaadatud 20.10.2021; Intervjuu Heiki A.-ga, 14.04.2023.

Üldiselt liigutigi Eestist Riiga (v.a. Tiit, kes läbis Leningradi lähedal tehnikutekooli;²³⁰ Johannese osas vastav info puudub). Riias toimus kas kogunemine (nagu Aini puhul) või liiguti sealt Balti Sõjaväeringkonna väljaõppekeskusesse (Jaak, Heiki²³¹). Peale väljaõpet viis teekond Adaži kaudu Kaliningradi oblastisse.²³²

Hans oma meenutustes Riias peatumist ei maini, Kaliningradi oblastis asus ta enda sõnul teenima 22. armee koosseisus olevas 18. diviisis Tšernjakhovski linnas.²³³ Hans oli sealses 280. polgu, 2. pataljoni 2. juhitud tankitõrjeraketide rühmas.²³⁴ Siiski on alust selles kahelda, kuna Balti Sõjaväeringkonna koosseisus polnud 22. armeed, vaid 11. armee, mille koosseisus oli omakorda 18. motolaskurdiviis, mis osales ka Tšehhoslovakkia invasioonis.²³⁵

Kaliningradi oblastis teenisid samuti Jaak, Heiki ja Ain, kellest esimene teenis Tšernjakhovski linnas ning ta mainib samuti motolaskurdiviisi (sõjaväeosa 56235).²³⁶ Tõenäoliselt paiknes just tema 18. motolaskurdiviisi koosseisus. Ain konkreetset asukohta ei mäleta, Heiki teenis Kaliningradi linnas.²³⁷ Johannes oli tagavarapolgus 61412, mis kuulus invasiooni ajal 20. tankidiviisi koosseisu.²³⁸

Tiit alustas pärast väljaõpet teenistust Smolenski lähistel ehk Moskva sõjaväeringkonnas asunud õhutõrje-lennuväe polgu juures.²³⁹ Kuna tema teenistus kulges Balti Sõjaväeringkonnast väljaspool ja see oli seatud teise väeliigiga kui ülejäänutel, siis on tema kogemus teistest teatud aspektide osas mõneti erinev.

Hariduse osas olid kõik mehed lõpetanud kas keskkooli või kutsekooli. Sellest tulenevalt oli oodatav, et ajateenistuses leidsid nad rakendamist spetsialistidena: Johannes oli sanitar²⁴⁰; Jaak koolitati nooremseersandiks ning ta õpetas kevadel 1968 välja uusi sõdureid²⁴¹; Ain oli sideväelane²⁴²; Hans teenis tankitõrjeraketide rühmas²⁴³; Tiit oli operaator raadiolokatsiooni

²³⁰ Intervjuu Tiit K.-ga, 03.04.2022. Riia suunas liikusid Hans Rätsep, Heiki A., Ain Aho ja Jaak J. Kangro.

²³¹ Nõukogude armee ja eesti mees. – Enno Tammer, Kristjan Luts (koost.), lk 377. Intervjuu Heiki A-ga, 14.04.2023.

²³² Intervjuu Heiki A-ga, 14.04.2023; Nõukogude armee ja eesti mees, lk 377.

²³³ Kirjavahetus Hans Rätsepaga, 10.01.2023.

²³⁴ Samas.

²³⁵ Владислав Павлович Сунцев. Операция "Дунай", 2007. <https://dunay1968.ru/history.html>. Vaadatud 15.03.2023.

²³⁶ Nõukogude armee ja eesti mees, lk 377.

²³⁷ Intervjuu Heiki A-ga, 14.04.2023.

²³⁸ Владислав Павлович Сунцев. Операция "Дунай", 2007. Vaadatud 15.03.2023. <https://dunay1968.ru/history.html>

²³⁹ Intervjuu Tiit K.-ga, 03.04.2022.

²⁴⁰ Nõukogude armee ja eesti mees, lk 369–373.

²⁴¹ Samas, lk 377.

²⁴² Eesti Mälu Instituut. Ain Aho Intervjuu. <https://vimeo.com/518054258/2bf568593f>. Vaadatud 20.10.2021.

²⁴³ Kirjavahetus Hans Rätsepaga, 10.01.2023.

seadmete alal²⁴⁴ ja Heikist oli samuti kevadeks nooremseersant saanud, kes teenistuse lõpuks juba vanemseersant oli.²⁴⁵

3.2. Õppused

Nagu 1. peatükis kirjeldatust nähtus toimus 1968. aasta kevadel ja suvel Tšehhoslovakkia ümbruses sõjalisi õppusi. 10.-23. maini toimusid esimesed suuremad manöövrid Lõuna-Poolas. Juuni lõpus toimusid „Šumava“ õppused Tšehhoslovakkia territooriumil ja juuli lõpus ning augusti alguses käivitati Lõuna-Poolas sõjamäng „Sombune suvi 68“. Töös käsitletavate eestlastest ajateenijate suvi möödus enamjaolt väeosast väljas ja õppustel. Kaliningradi oblastis teeninud Hans, Ain, Jaak ja Heiki olid suvel alates juuni lõpust õppustel.²⁴⁶ Tiidul, kes teenis Smolenski läheduses, sellisel määral õppuseid ei toimunud. Johannese tegevuste kohta 1968. a suvel teave puudub.²⁴⁷

Ainile teatati juba mais, et suvi möödub õppustel ning õppuste asukohaks oli määratud Eesti NSV. Need õppused pidid aset leidma augustis.²⁴⁸ Võiks eeldada, et liikuma Eesti NSV suunas hakati juuni lõpus või juulis – Hansu ja Jaagu meenutustest selgus, et umbes sel ajal anti nende üksustele käsk minna ristmikele liiklust reguleerima. Hans mäletab, et talle anti häire 18. juunil.²⁴⁹ Tema väeosa liikus Läti NSV suunas.²⁵⁰ Aini meenutuste kohaselt keerati Riia alt tagasi Kaliningradi, kus ületati Poola piir, st et Eestisse ei jõutudki.²⁵¹ Samuti meenutas õppusi Riia lähistel Heiki.²⁵²

Hans reguleeris õppuste käigus liiklust umbes neli päeva, pärast seda jälgiti polgus ööpäeva kestel mobiliseeritud reservväelaste ehk „partisanide“²⁵³ saabumist. Enne jaanipäeva hakati Poola poole liikuma.²⁵⁴ Hansuga sarnased on ka Jaagu meenutused, kelle väeosa täiendati enne Poola Rahvavabariiki liikumist reservohvitseridega ja kordusõppustele kutsutud

²⁴⁴ Intervjuu Tiit K.-ga, 03.04.2022.

²⁴⁵ Intervjuu Heiki A-ga, 14.04.2023.

²⁴⁶ Vt nt Intervjuu Hans Rätsepaga, 27.03.2022.

²⁴⁷ Ta oli alates maist 1968 juba Poolas. Nõukogude armee ja eesti mees, lk 369.

²⁴⁸ Eesti Mälu Instituut. Ain Aho Intervjuu. <https://vimeo.com/518054258/2bf568593f>. Vaadatud 20.10.2021.

²⁴⁹ Intervjuu Hans Rätsepaga, 27.03.2022. Nõukogude armee ja eesti mees, lk 377. Hans Rätsep mäletas, et 18. juunil viidi nad ristmikele, Jaak J. Kangro meenutustest selgus, et teda viidi ristmikele juulis. Mõlemad tegutsesid selle perioodi jooksul liiklusreguleerijatena.

²⁵⁰ Intervjuu Hans Rätsepaga, 27.03.2022.

²⁵¹ Eesti Mälu Instituut. Ain Aho Intervjuu. <https://vimeo.com/518054258/2bf568593f>. Vaadatud 20.10.2021.

²⁵² Intervjuu Heiki A-ga, 14.04.2023.

²⁵³ Samas.

²⁵⁴ Intervjuu Hans Rätsepaga, 27.03.2022.

autojuhtidega.²⁵⁵ Reguleerijate roodu määratud Heiki lihvis liikluskorralduslikke oskusi täiendavalt veel Poolas ning hiljem Saksa DV-s. Selleks riietati mehed mustadesse tunkedesse ning varustati käepaela ning sauva või lipuga.²⁵⁶

Väeosast lahkudes meenutas Hans, et enam koju kirjutada ei lubatud ning seda said nad teha uuesti alles Tšehhoslovakkias olles.²⁵⁷

Selliste õppuste raames oldi suvel kõige pikemalt Poolas. Ain oli seal umbes kuu.²⁵⁸ Nagu ka Hans.²⁵⁹ Heiki reguleerijate rood viidi Poola ja Saksa DV piiri lähedusse juulis.²⁶⁰ Jaak jõudis Poola 28. juulil ja ületas Saksa DV piiri 20. augustil.²⁶¹ Alates maist viibis Poolas Świdnica linna lähistel ka sanitarina teeniv Johannes Hass.²⁶²

Üldiselt on Poolas veedetud aega meenutatud rahuliku perioodina. Jaak on saanud seal ka pisut ringi sõita, sõdurid viidi appi talutöödele.²⁶³ Ain oli end seal isegi üsna paiksena juba tundnud.²⁶⁴ Hans on seda aega seevastu kirjeldanud pigem „tolknemisenä,“ kuigi ka tema osales taludes põllutöödel.²⁶⁵ Heikile meenusid ennekõike „äri tegemised“, teede ristmikel vahetati sõduritele jagatud toidupakkide sisu kohaliku piima ja singi vastu.²⁶⁶

Rahulikum periood Poolas lõppes 20. augusti paiku, kui Jaagu, Hansu ja Aini väeosad said käsu Saksa DV piiri ületamiseks. Nelja päeva pärast, 24. augustil ületas Aini väeosa juba Saksa DV ja Tšehhoslovakkia piiri.²⁶⁷ Heiki, kes oli augusti teises pooles Poola ja Saksa DV piiril liiklust reguleerimas, mäletab eredamalt üht ööd, mil masinate kolonn ei näinudki ära lõppevat.²⁶⁸ Selleks ajaks oli Johannese polk samuti juba Poola ja Tšehhoslovakkia piiri ületanud, tehes seda 21. augusti öösel.²⁶⁹

Nagu mainitud toimusid Tšehhoslovakkia läheduses erinevad õppused kogu kevade ja suve kestel (vt alapeatükk 1.3). Augusti algul Lõuna-Poolas toimunud sõjalistele õppustele

²⁵⁵ Nõukogude armee ja eesti mees, lk 377.

²⁵⁶ Intervjuu Heiki A-ga, 14.04.2023.

²⁵⁷ Intervjuu Hans Rätsepaga, 27.03.2022.

²⁵⁸ Eesti Mälu Instituut. Ain Aho Intervjuu. <https://vimeo.com/518054258/2bf568593f>. Vaadatud 20.10.2021.

²⁵⁹ Intervjuu Hans Rätsepaga, 27.03.2022.

²⁶⁰ Intervjuu Heiki A-ga, 14.04.2023.

²⁶¹ Nõukogude armee ja eesti mees, lk 377.

²⁶² Samas, lk 369.

²⁶³ Samas, lk 377

²⁶⁴ Eesti Mälu Instituut. Ain Aho Intervjuu. <https://vimeo.com/518054258/2bf568593f>. Vaadatud 20.10.2021.

²⁶⁵ Intervjuu Hans Rätsepaga, 27.03.2022.

²⁶⁶ Intervjuu Heiki A-ga, 14.04.2023.

²⁶⁷ Eesti Mälu Instituut. Ain Aho Intervjuu. <https://vimeo.com/518054258/2bf568593f>. Vaadatud 20.10.2021.

²⁶⁸ Intervjuu Heiki A-ga, 14.04.2023.

²⁶⁹ Nõukogude armee ja eesti mees, lk 370.

„Nemen“ järgnes peagi „Horisont“ Saksa DV lõunapoolses osas.²⁷⁰ Teatud muutusi õppuste sisus on kõige selgemalt tajunud Hans, nimelt hakati neile augusti alguses õpetama lähivõitlust ja oli tunda, et varsti on kuhugi minek.²⁷¹ „Alguses arvasime, et lähme [Poolast] ära, kuid ühel hetkel võis siltidelt lugeda, et Varssavi hakkab lähenema.“²⁷² Seega ei liigutud mitte tagasi Kaliningradi, vaid suund oli võetud sootuks lääne poole.

Kuigi Smolenskis asunud Tiidu väeosas sarnaseid suuri liikumisi ja manöövreid ei toimunud, maabus juulis sealsel lennuväljal üks dessantväeosa, mis paigutati lennuvälja kõrvale välilaagrisse. Enne 20. augustit, maksimaalselt paar päeva varem, maandusid samal lennuväljal u 20 suurt transpordilennukit, mis dessantväeosa mujale transportisid. Võis aimata, et midagi on teoksil.²⁷³ Alanud oli operatsioon „Doonau“.

Seega viibis valdav osa invasiooni-tunnistajaid 1968. aasta suvel koduväeosast eemal, suunatuna esmalt õppustele NSV Liidus, seejärel juba Poola Rahvavabariiki, millele järgnes 20. augusti paiku Tšehhoslovakkia piiri ületamine. Kui Poolas veedetud aega võiks võrrelda „tolknemisena“, siis järgnevaga suhtes käis kaasas suur hulk teadmatust ja ridamisi küsimusi.

3.3. Valitsenud teadmatus

Ajateenijaid valdas mitmekülgne teadmatus nii Tšehhoslovakkias aset leidvate sündmuste kui ka suviste manöövrite olemuse ja eesmärkide osas. Samuti ei teatud, mis neid Tšehhoslovakkiasse sisenedes ees ootamas on.

Näiteks on Hans meenutanud, et juuni lõpus Kaliningradis „partisanide“ saabumist jälgides ja hiljem Poola piiri ületades sai selgeks, et „midagi oli toimumas“, kuigi sõduritele midagi ei selgitatud.²⁷⁴ Sarnane olukord valitses ka Smolenski läheduses oleval lennuväljal, kus teenis Tiit, kes samuti meenutas, et vaatamata 21. augustil antud häirele, ei teadnud keegi, kuhu või millal minek on, tuli lihtsalt käsk, et tehnika tuleb kokku panna ja olla valmis liikumiseks. Tuginedes sellele, et Tiidul oli hea läbisaamine ohvitseridega, siis julges ta väita, et vastavat

²⁷⁰ The Prague Spring 1968. – Jaromir Navratil (toim.) Central European University Press, 2006, lk 310.

²⁷¹ Intervjuu Hans Rätsepaga, 27.03.2022.

²⁷² Samas.

²⁷³ Intervjuu Tiit K.-ga, 03.04.2022.

²⁷⁴ Intervjuu Hans Rätsepaga, 27.03.2022.

teadmist ei olnud ka ohvitseridel.²⁷⁵ Seda arvas ka Hans, et „tõenäoliselt ei teadnud ka ohvitserid, mis neil hetkedel täpselt plaan ja eesmärk oli või mis täpselt toimus.“²⁷⁶

Teadmatust on maininud ka Jaak, neilgi puudusid välismaailmas toimuva osas teadmised.²⁷⁷ Poliititudides välismaailmast ei räägitud, sellest ei teatud ka väeosas pakutavate ajalehtede ega koduste kirjade kaudu.²⁷⁸ Heiki ei mõistnud samuti, miks pidid nad reguleerimisega tegelema Poola ja Saksa DV piiri ääres, sestap pani teda imestama lõputu kolonn, sel hetkel ei teatud Tšehhoslovakkia sündmustest midagi.²⁷⁹ Mingil määral sai toimuvast aimu siiski Ain, kelle väeosas toodi märtsis 1968 Tšehhoslovakkia kaardid ning sealtoimuvate sündmuste kohta hakati miskit arvama,²⁸⁰ ent see näide pigem erandlik.

Esialgne teadmatuse asendus peagi, kui laiali hakati jagama lahingumoonasid, osalise ärevuse ja imestusega. Lahingumoonasid kättesaamist ei suudeta mõistetavalt reeglina kuupäevaliselt meenutada, ent siiski on see fakt mitmetele üsna täpselt meelde jäänud. Näiteks Jaak sai lahingumoonasid kätte 25. augustil.²⁸¹ Tiidule jagati varustusid kätte vaksalis, kus ärevusega oodati edasiliikumist.²⁸² Ain lahingumoonasid kättesaamist ei maini.²⁸³ Johannes on lahingumoonasid ja relvad tõenäoliselt kätte saanud 20. augustil.

Lahingumoonasid kättesaamisega seoses on väeosades siiski teatud selgitusi antud. Nii mainis Hans, et nende väeosasid üles rivistamisel teatati Tšehhoslovakkiasid valitsuse poolsest abi palumisest.²⁸⁴ Jaagule teatati, et Tšehhoslovakkiasse minnakse vennalikku või internatsionaalset abi andma; seal olid võimu võtnud „pahad poisid“.²⁸⁵ Laskemoonasid kättesaamine tekitas ilmselgeid kahtlusi ja küsimusi.

²⁷⁵ Intervjuu Tiit K.-ga, 03.04.2022.

²⁷⁶ Intervjuu Hans Rätsepaga, 27.03.2022.

²⁷⁷ Nõukogude armee ja eesti mees, lk 377.

²⁷⁸ Samas, lk 377.

²⁷⁹ Intervjuu Heiki A-ga, 14.04.2023.

²⁸⁰ Eesti Mälu Instituut. Ain Aho Intervjuu. <https://vimeo.com/518054258/2bf568593f>. Vaadatud 20.10.2021.

²⁸¹ Nõukogude armee ja eesti mees, lk 377.

²⁸² Intervjuu Tiit K.-ga, 03.04.2022.

²⁸³ Eesti Mälu Instituut. Ain Aho Intervjuu. <https://vimeo.com/518054258/2bf568593f>. Vaadatud 20.10.2021.

²⁸⁴ Intervjuu Hans Rätsepaga, 27.03.2022.

²⁸⁵ Nõukogude armee ja eesti mees, lk 377 (Jaak J. Kangro); Intervjuu Hans Rätsepaga, 27.03.2022; Intervjuu Tiit K.-ga, 03.04.2022.

Enamus operatsioonist „Doonau“ osavõtnutest ei teadnud sedagi, mõned arvasid, et minnakse võitlema kontrrevolutsiooniga Saksa DV-sse. Hetk, mil nende vastas seisis vaenulikud tšehhid ja slovakiid, tuli ebameeldiva üllatusena.²⁸⁶

Invasiooni-tunnistajate seas valitses seega teadmatus Tšehhoslovakkia sündmuste osas, kui ka suviste manöövrite eesmärkide ja olemuse osas. Teatud hetkest – näiteks laskemoona välja jagamine – asendus teadmatus ärevuse või imestusega. Selline sõdurite ja ilmselt ka paljude ohvitseride teadmatuses hoidmine manöövrite tõelistest eesmärkidest ja olemusest oli kooskõlas NSV Liidu relvajõudude doktriiniga, milles üllatusmoment ja vägede turvalisus olulisel kohal olid.²⁸⁷ Teadmatuses hoidmine pidi välistama sõjalisi eesmärke ohustavaid lekkeid.

3.4. Operatsioon „Doonau“ algus

21. augustil 1968. aastal käivitunud operatsioon „Doonau“ algas ajateenijate jaoks lahingmoona väljajagamisega ning lakoonilise kommünikeega edasiste tegevuste vajalikkusest Tšehhoslovakkia pinnal. Nagu nähtus siseneti Tšehhoslovakkiasse kas Saksa DV (Ain, Hans, Tiit, Heiki) ja/või Poola kaudu (Johannes). Kõik peale Tiidu liikusid autokolonnides. Tiit saabus Smolenskist Tšehhoslovakkiasse, täpsemalt České Budějovicesse rongiga läbi Poola ja Saksa DV.²⁸⁸ Saksa DV kaudu sisenenute teekond viis läbi Varssavi, Berliini ja Dresdeni.

Oluliseks teguriks sai siinjuures see mitmendas etapis piir ületati. Teatavasti toimus NSV Liidu relvajõudude rünnak kahes etapis: esimese etapi ülesandeks oli läbi murda vastase esimestest kaitseliinidest ja jätkata liikumist vaenlase tagalasse; teise etapi ülesandeks oli ära kasutada esimese etapi saavutatud edu, hävitada alles olevad vaenlase väekoondised, jälitada vaenlast ning vajadusel asendada või tugevdada esimese etapi formatsioone.²⁸⁹ Teisele etapile võis lisanduda või seda asendada täiendav mobiilne grupp, mida rakendati nõrgema või vähesemate reservidega vaenlase puhul.²⁹⁰

²⁸⁶ Kevin McDermott ja Matthew Stibbe. The Prague Spring and Warsaw Pact Invasion Through the Soviet and East European Lens. – Kevin McDermott ja Matthew Stibbe (toim.) *Eastern Europe in 1968. Responses to the Prague Spring and Warsaw Pact Invasion*. London: Palgrave Macmillan, 2018, lk 1–23, (siin: lk 11).

²⁸⁷ Surprise and security. Vaata The Soviet Army: Operations and Tactics. - Headquarters Department of the Army (tellija). Washington D.C, 1984, lk 2-3.

²⁸⁸ Intervjuu Tiit K.-ga, 03.04.2022.

²⁸⁹ The Soviet Army: Operations and Tactics. - Headquarters Department of the Army (tellija). Washington D.C, 1984, lk 2-7, 2-10.

²⁹⁰ Samas, lk 2-7.

Eestlastest ajateenijatest võis tõenäoliselt esimesse etappi kuuluda sanitarina teeninud Johannes, kelle väeosa ületas piiri keskööl vastu 21. augustit.²⁹¹ Tõenäoliselt teise ešeloni või ka mobiilse grupi raames ületasid 24.-25. augustil piiri Jaak, Hans ja Ain²⁹² ning võimaliku täiendusena Tiit ja Heiki augusti lõpus või septembri alguses.²⁹³

Esimene etapi sai kindlasti enda peal tunda kohalike elanike vaenu ja vastupanu ning tegi läbi nii mõnegi vähem või rohkem kõhedust tekitanud momendi. Johannese sõnul loopisid inimesed neid kivide, munade ja kaigastega. Sarnaseid juhtumeid kirjeldatakse ka Poola 2. armee raportites: sõdureid loobiti kividega, tankijuhtidele valati liiva silmadesse, tsiviilelanikud karjusid „vaenulikke“ loosungeid.²⁹⁴ Inimesed kogunesid teedele, et nõnda tõkestada tankide edasiliikumist.²⁹⁵ Sama on meenutanud ka Johannes: Kolini linnas lamasid lapsed ja naised lausa teel, mistõttu pidi juhttank majast läbi sõitma.²⁹⁶ Meestele oli antud käsk kiiresti České Budějovicesse jõuda, ülemused hirmutasid, et muidu tungivad Lääne-Saksamaa sõdurid Tšehhoslovakkiasse sisse. České Budějovice tuli Johannesel patrullida sealse lennujaama ümbruses, et kaitsta lennujaama võimalike diversantide eest. Ühtäkki kuulis ta metsas krabinat ning tulistas. Ohvriks osutus õnneks siiski jänes, mis ära küpsetati.²⁹⁷ Kahtlemata oldi hirmul ja ärevil.

Ka Hansu meenutustest koorus mitmeid tunnistusi esimese etapi tegevusest: Mosti linnas oli näha majade purustusi, Louny linna paneelmajad olid täis leekkuulide musti auke jm.²⁹⁸

Kohalike elanike vaenuga puutusid kokku ka teise etapi mehed. Jaak meenutas, kuidas neid esimeses asulas vihased inimesed ees ootasid, mis temas hirmu esile kutsus: „hirm naha vahel ja sõrm laskevalmilt päästikul.“²⁹⁹ Hansu väeosas, mis läbis Louny linna, arvati ühtäkki, et nende positsioonile on lähenemas Tšehhoslovakkia tankid ning asuti valmistuma nende tagasi löömiseks, kui selgus, et tegu on NSV Liidu relvajõudude tankidega.³⁰⁰ Teatud puhkudel on

²⁹¹ Nõukogude armee ja eesti mees, lk 370.

²⁹² Eesti Mälu Instituut. Ain Aho Intervjuu. <https://vimeo.com/518054258/2bf568593f>. Vaadatud 20.10.2021; Nõukogude armee ja eesti mees, lk 378 (Jaak J. Kangro); Intervjuu Hans Rätsepaga, 27.03.2022.

²⁹³ Intervjuu Tiit K.-ga, 03.04.2022. Intervjuu Heiki A-ga, 14.04.2023.

²⁹⁴ Wilson Center Digital Archive. Report on the Polish Second Army division taking part in Operation Danube", 24.08.1968. <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/110640>. Vaadatud 16.04.2023.

²⁹⁵ Wilson Center Digital Archive. Report on the Polish Second Army, August 22, 1968 at 7:00 AM, 22.08.1968. <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/110639>. Vaadatud 16.04.2023.

²⁹⁶ Nõukogude armee ja eesti mees, lk 372.

²⁹⁷ Samas, lk 372.

²⁹⁸ Intervjuu Hans Rätsepaga, 27.03.2022.

²⁹⁹ Nõukogude armee ja eesti mees, lk 378.

³⁰⁰ Intervjuu Hans Rätsepaga, 27.03.2022.

hirm üle kasvanud teadmatusena segunenud põnevuseks nagu see avaldub Aini mälestustes.³⁰¹ Hansule mõjus rahustavalt teadmine, et liikvele oli aetud „päris arvestatav number mehi“.³⁰²

Kohalike elanike vaenavaldused saabujate osas ei näidanud lahtumise märke. Mõneti hiljem saabunud Heiki mäletab Karlovy Varys nähtud majade seinu, mis olid täiskirjutatud venekeelseid loosungid nagu: „Иван, иди домой! Москва 3000 километров!“ ning akendest näidati neile silmuseid, mille otsas oli mingi nutsakas.³⁰³ Kõhedust tekitas Žateci linna läheduses asunud mäejalam, kus kaevati kaevikuid: „Mis kurat nüüd hakkab olema, kas läheb kohe lõõmaks?“³⁰⁴ Loosungitest tulvil olid ka vaksalid. Tiit mäletab eredamalt neist ühte: „Ленин, очнись, Брежнев сошел с ума!“³⁰⁵ Elanike vaenulikkust said rohkem tunda need, kes läbisid linna autokolonnides ning seda peamiselt päevavalgel. Rongiga liikunud Tiit puutus kohalike elanikega tunduvalt vähem kokku.³⁰⁶ Nagu ka peamiselt öisel ajal liikunud Heiki.

Operatsioon „Doonau“ esimestel päevadel tuli väeosadel võimalikult kiiresti neile ettenähtud asukohta jõuda ja vastavalt vajadusele teele sattuvad Tšehhoslovakkia armee väeosad relvituks teha.³⁰⁷ Just sellist tegevust on meenutanud Hans Louny linna all.³⁰⁸ Tiit mäletab, et relvad olid ära võetud ka České Budějovicese lähistel asunud lennuväljal teeninud tšehhidelt-slovakkidelt.³⁰⁹ Üldiselt kästi vägedel kiiresti edasi liikuda ning vältida konflikte kohalikega ja Tšehhoslovakkia armee.³¹⁰ Hansu meenutuste kohaselt oli sõduritel lubatud vajadusel tulistada ning ta iseloomustab antud käsku järgnevalt: „Igale paugule valang, igale valangule kahuripauk, jne.“³¹¹

Ettenähtud asukohtadesse jõudnud väeosadel tuli end seal sisse seada. Heiki väeosa pani telgid üles Žateci linna lähistel lennuvälja ümbrusse.³¹² Ka Tiidu väeosa majutus České Budějovicese lähistel sõjaväelennuväljal, kus hakati elama telkides ja masinates.³¹³ Samas kohas asus ka Johannes.³¹⁴ Jaagu väeosa sõdurid magasid Teplice linna lähistel metsas tankipresendist tehtud

³⁰¹ Eesti Mälu Instituut. Ain Aho Intervjuu. <https://vimeo.com/518054258/2bf568593f>. Vaadatud 20.10.2023.

³⁰² Intervjuu Hans Rätsepaga, 27.03.2022

³⁰³ Intervjuu Heiki A-ga, 14.04.2023.

³⁰⁴ Samas.

³⁰⁵ Intervjuu Tiit K.-ga, 03.04.2022.

³⁰⁶ Samas.

³⁰⁷ Wilson Center Digital Archive. Report No. 10 from Generals Pavlovsky and Kovalov to Brigadier General Florian Siwicki, 20.08.1968. <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/110637>. Vaadatud 16.04.2023.

³⁰⁸ Intervjuu Hans Rätsepaga, 27.03.2022.

³⁰⁹ Intervjuu Tiit K.-ga, 03.04.2022.

³¹⁰ Wilson Center Digital Archive. Report No. 10 from Generals Pavlovsky and Kovalov to Brigadier General Florian Siwicki, 20.08.1968. <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/110637>. Vaadatud 16.04.2023.

³¹¹ Intervjuu Hans Rätsepaga, 27.03.2022.

³¹² Intervjuu Heiki A-ga, 14.04.2023.

³¹³ Intervjuu Tiit K.-ga, 03.04.2022.

³¹⁴ Nõukogude armee ja eesti mees, lk 372.

varjualustes.³¹⁵ Metsas Tšehhoslovakkia läänepiiri lähistel asusid nii Hansu³¹⁶ kui ka Aini väeosad.³¹⁷ Üldiselt paiknesidki NSV Liidu relvajõudude väeosad Tšehhoslovakkia lääneosas, olles nõnda lähemal Lääne-Saksamaa piirile.³¹⁸

Invasiooni-tunnistajate kogemused sõltusid suuresti sellest, mitmendas etapis ehk millisel ajahetkel Tšehhoslovakkia piir ületati. Esimeste seas piiri ületanud Johannes koges kohalike inimeste vaenu teistega võrreldes ehedamalt, mis avaldus inimeste katses oma kehadega vägede edasiliikumist takistada. Kuna ülemusi hirmutati Lääne-Saksamaalt tulevate vägedega, siis valitses sõdurite seas kohati paanika, mis Johannese puhul päädis jänese tulistamisega metsas. Teises etapis piiri ületanud mehed olid ennekõike tunnistajateks varem toimunud sündmustele, mis nähtus kohalike vihastes väljaütlemistes ja žestides ning ähvardavate loosungitega majaseintel jms. Nende kogemustes on teatud hirm ja teadmatus segunenud omamoodi põnevusega, kuivõrd nad ei tajunud end eesliinil olijatena.

3.5. Kokkupuuted kohalikega

Hinnates ajateenijate kokkupuuteid kohalike elanikega ja elu pärast sissetungi aktiivset perioodi (21.-27. august 1968), joonistuvad välja mitmed ühisjooned. Üks neist on seotud toidu ning toitlustamisega. Üldiselt tunnistatakse, et õppustel ja Tšehhoslovakkias olles sai paremini süüa kui koduväeosas. Aini arvates kasvasid toidukogused nende jaoks kohati absurdsuse piirini, näiteks anti hommikul muu kõrvale 50 grammi võid!³¹⁹ Suuremad kogused ja parem toit käib läbi ka Tiidu³²⁰, Heiki³²¹ ja Jaagu mälestustest.³²² Heiki meenutas, et neile toodi vorsti Saksa DV-st. Jaagu meelest oli söök metsas lausa kuninglik. Suhkru ja või norme tõsteti kolmekordselt ning neid ei jõutud ära tarbida ja nii mõnegi mehe kehakaal hakkas seetõttu üsna kiiresti kasvama.³²³ Küllus valitses ka sigarettide osas, mida kasutati vajadusel ka vahetuskaubana.³²⁴ Seega ei pidanud toidu pärast Tšehhoslovakkias teenides muretsema,

³¹⁵ Nõukogude armee ja eesti mees, lk 378.

³¹⁶ Intervjuu Hans Rätsepaga, 27.03.2022.

³¹⁷ Eesti Mälu Instituut. Ain Aho Intervjuu. <https://vimeo.com/518054258/2bf568593f>. Vaadatud 20.10.2021.

³¹⁸ Prokop Tomek. Life with Soviet Troops in Czechoslovakia and after their withdrawal. Vaadatud 16.04.2023. <https://www.folklore.ee/folklore/vol70/tomek.pdf>

³¹⁹ Eesti Mälu Instituut. Ain Aho Intervjuu. <https://vimeo.com/518054258/2bf568593f>. Vaadatud 20.10.2021.

³²⁰ Intervjuu Tiit K.-ga, 03.04.2022.

³²¹ Intervjuu Heiki A-ga, 14.04.2023.

³²² Nõukogude armee ja eesti mees, lk 379–381.

³²³ Samas, lk 378.

³²⁴ Intervjuu Heiki A-ga, 14.04.2023.

samuti ei esinenud seiku, kus vanemad olivad oleksid toidu ära võtnud nagu Heiki on selle Kaliningradis tagasi olles esile toonud.³²⁵

Kohalike elanike silmis olid NSV Liidu relvajõudude mundrit kandvad isikud okupandid, mis määras ära nende suhtumise.³²⁶ NSV Liidu sõdurid majutati Tšehhoslovakkia sõduritest eraldi. 16. oktoobril Tšehhoslovakkia ja NSV Liidu vahel sõlmitud lepingu kohaselt jäeti Tšehhoslovakkiasse ainult NSV Liidu relvajõudude väeosad 75000 sõduriga. Seni metsades ja ajutistes majutuskohtades elanud mehed paigutati nüüd sõjaväebaasidesse üle kogu riigi, mis ilmneb ka eestlastest ajateenijate meenutustes, millest tuleb juttu allpool.³²⁷ Kokkuleppe „NSV Liidu relvajõudude ajutine viibimine Tšehhoslovakkia territooriumil“ kohaselt pandi lisaks NSV Liidu relvajõudude paiknemisele paika ka sõdurite liikumise kord.

Sõdurid võisid väeosadest väljuda vaid ametlikus korras, näiteks paraadide tarbeks või kohalikel töödel abistamiseks. See oli üks viis kohalikega kokkupuudeteks. NSV Liidu ja Tšehhoslovakkia armee väeüksused treenisid eraldi ning kokku saadi vaid kas ühisõppuste või organiseeritud kohtumiste raames, viimaseid toimus võimalike konfliktide kartuses pigem vähem (vt allpool).³²⁸ Kokkupuudet kohalikega pakkusid kindlasti ka sellised ärilised tehingud nagu näiteks eelpool mainitud „must turg“.³²⁹

Oodatavalt jäid eestlastest ajateenijate suhted kohalikega pigem põgusateks. Osaliselt tulenes see teenistuse pikkusest. Tiit, Ain, Heiki ja Johannes viibisid Tšehhoslovakkias kolm kuud, nemad lahkusid Tšehhoslovakkias novembris.³³⁰ Nende kokkupuuted kohalike sõdurite või talunikega jäid pigem põgusateks. Näiteks Heiki on meenutanud töötamist kohalikul suhkrupeedi põllul, mille eest premeeriti sõdureid õllega. Ta on nimetanud ka kontakte Tšehhoslovakkia sõduritega ja kaupade vahetust lennuväljal, mida on kirjeldatud pigem positiivses võtmes.³³¹

³²⁵ Intervjuu Heiki A-ga, 14.04.2023.

³²⁶ Prokop Tomek. Life with Soviet Troops in Czechoslovakia and after their withdrawal. <https://www.folklore.ee/folklore/vol70/tomek.pdf>. Vaadatud 16.04.2023.

³²⁷ Prokop Tomek. Life with Soviet Troops in Czechoslovakia and after their withdrawal, lk 101–102. <https://www.folklore.ee/folklore/vol70/tomek.pdf>. Vaadatud 16.04.2023.

³²⁸ Samas, lk 103–106. Vt ka Igor Zavorotchenko. Czech Society and Soviet Army, 1968–1991. Some issues from the Soviet perspectives. Prague: Charles University Faculty of Humanities, 2019, lk 67.

³²⁹ Samas.

³³⁰ Intervjuu Heiki A-ga, 14.04.2023. Intervjuu Tiit K.-ga, 03.04.2022. Nõukogude armee ja eesti mees, lk 373 (Johannes Hass). Eesti Mälu Instituut. Ain Aho Intervjuu. <https://vimeo.com/518054258/2bf568593f>. Vaadatud 20.10.2021.

³³¹ Intervjuu Heiki A-ga, 14.04.2023.

Ka Tiidu kogemusest koorusid välja kohtumised Tšehhoslovakkia sõduritega, mis tõi ühtlasi esile kontrasti Tšehhoslovakkia ja NSV Liidu sõdurite olmes. Nimelt lubati Tšehhoslovakkia sõduritel puhkepäevadel õlut juua.³³² Õllega seonduvat meenutas ka Heiki, kes asetas rõhu Eesti NSV ning Tšehhoslovakkia õlle võrdlusele, viimane oli ikka kordades parem.³³³ Kui aga Johannes koos kaaslastega õlut tooma läks, ei olnud kõrtsmik seda nõus neile andma. Õlu saadi siiski kätte kaasasolnud relvade ähvardusel.³³⁴

Antud näide on üks negatiivsematest kokkupuudetest tsiviilelanikega. Kohalike elanike põlgust sai tunda ka Tiit, tema kõrvu kuuldusid Tšehhoslovakkia sõdurite ähvardused ühe organiseeritud kohtumise raames, mil viimased öelnud: „Oleks meil veel relvad käes, küll siis...“.³³⁵

Teisalt ei jaganud näiteks Ain oma meenutustes üldse mingeid kokkupuuteid kohalikega.³³⁶ Ka Hans ja Jaak,³³⁷ kes viibisid Tšehhoslovakkias kuni oma ajateenistuse lõpuni ja lahkusid sealt novembri lõpus 1969. aastal, rääkisid suhetest kohalikega üsna vähe. Nad mõlemad leidsid rakendamist ehitustöödel ja ehtasid tankodroomi. Jaak, kes käis aegajalt ka linnas patrullimas,³³⁸ pidi teatud kontakte kohalikega siiski omama. Hans on sellest ajast välja toonud tšehhide-slovakkide poolse vaenulikkuse seoses 1969. aasta jäähoki maailmameistrivõistlustega, kui Tšehhoslovakkia võitis NSV Liitu, mis käivitas üleriigilised demonstratsioonid. Mässav rahvahulk ründas ka Hansu väeosa. Mässu on kirjeldanud oma raportis Tšehhoslovakkia siseminister Jan Pelnář, tuues välja korrarikkumisi ja süütamisi, näiteks süüdati NSV Liidu relvajõudude tehnikat, loobiti politsei pihta kive. Näiteks Teplice linnas rünnati nõukogude väeosa, mille tarbeks liigutati väeosa ette tank ja paar soomukit.³³⁹ Kui tankid Hansu väeosa ründavad inimesed minema ajasid, tulid need tagasi punased kui rebased – tankid oli kaetud punaste telliste tolmu kihiga.³⁴⁰ Nähtule vaatamata hindas Hans kokkupuuted kohalikega kokkuvõtvalt siiski pigem headeks, lisades et „tasus olla taktitundeline“, jättes sealjuures aga täpsustamata, mille pinnalt selline tõdemus tal tekkis.³⁴¹

³³² Intervjuu Tiit K.-ga, 03.04.2022.

³³³ Intervjuu Heiki A-ga, 14.04.2023.

³³⁴ Nõukogude armee ja eesti mees, lk 372.

³³⁵ Intervjuu Tiit K.-ga, 03.04.2022.

³³⁶ Eesti Mälu Instituut. Ain Aho Intervjuu. <https://vimeo.com/518054258/2bf568593f>. Vaadatud 20.10.2021.

³³⁷ Nõukogude armee ja eesti mees, lk 374–381 (Jaak J. Kangro). Intervjuu Hans Rätsepaga, 27.03.2022.

³³⁸ Samas, lk 378.

³³⁹ Wilson Center Digital Archive. Czechoslovak Interior Minister Jan Pelnář, Report on Security Situation in Czechoslovakia on Night of 28-29 March 1969, 31.03.1969. <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/119585>. Vaadatud 03.05.2023.

³⁴⁰ Intervjuu Heiki A-ga, 14.04.2023.

³⁴¹ Intervjuu Hans Rätsepaga, 27.03.2022.

Kas ja kuivõrd suutsid kohalikud elanikud nõukogude sõdurites näha erinevate rahvuste esindajaid, on täiesti omaette küsimus. Vaid Jaak on tõdenud, et Baltikumi teati ning temal oli tänu sellele poest lihtsam kaupa kätte saada kui teistel.³⁴²

Kokkupuuted kohalikega olid Tšehhoslovakkias põgusad. Esmalt meenub Tšehhoslovakkias olnud aeg mõneti kummalisel kombel toitlustamise kaasnähtusena ja tõdemusega, et süüa sai Tšehhoslovakkias rohkem ja paremini kui koduväeosas. Selle kaudu ilmneb ennekõike nõukogude sõduri igapäevaelust üks enim meeldejäänud tahk, millest räägitakse ka aastaid hiljem. Kohalike elanikega kokkupuudete osas tuleks arvestada sellega, et võimalused kohalikega kokku saamiseks olid reguleeritud eeskirjadega, väeosadest käidi väljas vaid teatud puhkudel. Rohkem võimalusi selleks oli meestel, kes suunati appi põllutöödele ja ka neil, kes üritasid kohalikega kaupu vahetada ning kokku puututi ka organiseeritud kohtumiste raames väeosas olnud kohalike sõduritega. Kokkupuuteid kohalikega mäletatakse siiski pigem positiivsete kui negatiivsete seikadena, kuigi ka neid tuli ette. Kohalike silmis oli eestlasest ajateenija ennekõike NSV Liidu relvajõudude sõdur, erisusi rahvuse pinnalt võis täheldada mõneti hiljem, kui olud mõneti rahunesid.

3.6 Teenistuse mõtestamine

Nagu öeldud lahkusid neli meest Tšehhoslovakkias novembris 1968. aastal ning kaks aasta hiljem, novembris 1969. Kolm kuud Tšehhoslovakkias olnud mehed pöördusid tagasi oma varasematesse teenistuspaikadesse: Ain, Johannes ja Heiki Kaliningradi oblastisse, Tiit Smolenski lähistel asuvale lennuväljale. Hans ja Jaak said aga ajateenistuse lõppedes 1969. aastal koju naasta.

Paljurahvuselises armees tuli eestlastest sõduritel arvestada rahvusest tulenevate iseärasuste ja suhtumistega. Nõukogude armeele omase *dedovštšinaga* analüüsivad ajateenijad eriti kokku ei puutunud. Vahest ainult Jaak, kellel tekkis nooremseersandiks saades võimalus teistele tagasi teha seda, mida talle tehti varem nagu see avaldub Tšehhoslovakkias kasarmukorda iseloomustades: „Loomulikult magasid kolmandal korrusel kõige nooremad Nõukogude sõdurid, vanakesed magasid all esimesel korrusel.“³⁴³

³⁴² Nõukogude armee ja eesti mees, lk 380.

³⁴³ Samas, lk 378.

Küll avaldusid hoiakud eestlaste suhtes nende fašistiks sõimamisega, seda eriti tüli käigus. Eestlaste poliitilist usaldamatust on rõhutanud vaid Hans, kelle sõnul tuli baltlastel iga kolme kuu tagant poliittöötaja juures aru andmas käia. Tema puutus ainukesena kokku invasioonile eelnenud selekteerimisega. Sõdurid, kellel oli välismaal sugulasi või kelle esivanemad olid Teises maailmasõjas sõdinud „valel“ poolel, sõeluti välja ja neid Tšehhoslovakkiasse ei saadetud. Kuid nagu näha, jäi Hans siiski välja selekteerimata, kuigi tema isa oli sõdinud Saksa sõjaväes. Järelikult kaalusid Hansu oskused üle tema poliitilise tausta, kuid samas võis see olla seotud ka ühe ohvitseri ükskõiksusega, kes otsustas teda ikkagi kasutada (vt alapeatükk 2.3) või siis Hansul lihtsalt „vedas“ ja fakt isa poliitilisest minevikust oli jäänud kahe silma vahele ning seda spetsiaalselt ei kontrollitud.³⁴⁴

Tšehhoslovakkias invasiooni tunnistajateks olnud eestlastest sõdurid ei ole toimuvat eriti mõtestanud, vähemalt ei tule see välja käesolevas töös kasutatud meenutuste põhjal. Ei olnud märgata ka seda, et kohalike elanike vaenulike avalduste pinnalt oleks tekkinud küsimusi stiilis *miks nad nii käituvad?* Tõenäoliselt oli see seotud valitsenud teadmatus ja infosuluga, mis justkui pärssis mõtestamist või olukorra üle järelemõtlemist. Mõtlemata hakati hiljem, näiteks koduväeosas tagasi jõudes, kuid nüüd, aastakümneid hiljem, sellest enam ei räägita. Seejuures ei ole keegi meenutanud, et nad oleksid olnud seotud vaikimiskohustusega ning neil oli lubatud Tšehhoslovakkiasst kodustele kirju saata, seda loomulikult mööndusega, et teenistukohta ei tohi kirjas avaldada.³⁴⁵

Samas võis selline sügavam mitte mõtestamine olla seotud ka sellega, et antud mehed ei tundnud ennast eesliinil olijatena ega puutunud otseselt kokku ülikriitiliste situatsioonidega. Pigem on nn Tšehhoslovakkia aega tajutud erilise osana ajateenistusest. Näiteks leidis Heiki, et kui seal pidi olema sõjavägi, ju siis pidid ka nemad sõduritena seal olema.³⁴⁶ Tiit võttis selle ajavahemiku kokku nõukogude poisile silmiavava kogemusena.³⁴⁷ Samas ei saanud see olla lihtsalt „erilise osa“ ajateenistusest, kuna valdavalt on Tšehhoslovakkiasst lahkumist seostanud kergendustundega³⁴⁸, mis avaldus selgemalt Johannese³⁴⁹ ja Heiki puhul, viimane tõdes, et tal lihtsalt vedas, kuna ei tulnud veriste sündmustega otseselt kokku puutuda. Esimese etapina Tšehhoslovakkiasse sisenenud Johannese kogemus on siiski erinev nn tavalisest

³⁴⁴ Intervjuu Hans Rätsepaga, 27.03.2022.

³⁴⁵ Intervjuu Heiki A-ga, 14.04.2023.

³⁴⁶ Intervjuu Heiki A-ga, 14.04.2023.

³⁴⁷ Intervjuu Tiit K.-ga, 03.04.2022.

³⁴⁸ Nõukogude armee ja eesti mees, lk 372.

³⁴⁹ Samas, lk 372.

ajateenistusest. Sügavama mõtestamise puudumist ja/või sellest mitterääkimist võiks seletada ka sooviga antud mälestused unustada, kuivõrd tänapäeval teadvustatakse 1968. aasta Tšehhoslovakkia sündmusi rahva vabaduspüüdluste lämmatamisena.

Teadaolevalt ei olnud kohalike elanike suhtumine võõrsõduritesse ühtne ning muutus tugevalt koos olukorraga leppimisega.³⁵⁰ Antud teemaga süvitsi tegelenud Marie Černá väitel tegid kohalikud elanikud vahet võõrvägede ohvitseril ja sõduril ning viimastesse suhtuti leebemalt.³⁵¹ Sellele aitas kaasa sõdurite põllutöödel kaasa löömine, samas kui nende poolt toimepandud pisivargused elanikke negatiivselt häälestasid.³⁵² Põhiline, miks põllutööde kaudu tekkinud kokkupuuteid mõlemalt poolelt positiivsetena on kujutatud, tuleneb väga lihtsast tõsiasiast – kohalik sai oma töö hõlpsamini tehtud, mille eest võis sõdurit õllega premeerida.³⁵³

Selliselt kajastavad käesolevas töös analüüsitud mälestused pigem olmet ja ümbritsenud olusid ega keskendu sedavõrd nähtu ning kogetud tunnete mõtestamisele. Meenutustest koorusid välja küll olukorraga kaasnenud ärevus, hirm ja teadmatus, kuid neid tundeid ei ole hiljem enam süvitsi kas analüüsitud või teadvustatud. Näib, et rahulduti ametlike selgitustega ja/või on proovitud kogetu negatiivsemat poolt pigem unustada. Eesti rahvusest sõdur oli Tšehhoslovakkias ennekõike Nõukogude ajateenija, kes pidi seal olema. Eristused rahvuse pinnal said ilmned vaid teatud puhkudel.

³⁵⁰ Marie Černá. Occupation, Friendly Assistance, Devastation The Soviet Army, 1968–1991, in the Memory of the Czech People. *Czech Journal of Contemporary History*, 4, 2016, lk 80–101, (siin: lk 100).

³⁵¹ Samas.

³⁵² Samas.

³⁵³ Intervjuu Heiki A-ga, 14.04.2023.

Kokkuvõte

Õöl vastu 21. augustit 1968 ületasid Tšehhoslovakkia piiri 27 diviisi Nõukogude Liidust, Poola, Ungari ja Bulgaaria rahvavabariikidest eesmärgiga maha suruda Praha kevad. Selle all mõistetakse jaanuaris 1968 Tšehhoslovakkia Kommunistliku partei esimeseks sekretäriks saanud Alexander Dubčeki reforme, millega sooviti välja arendada nn inimnäolist sotsialismi.

VLO riigid suhtusid plaanitavatesse reformidesse suurte kahtlustega. Märtsis toimunud Dresdeni tippkohtumisel ei arutatud mitte majanduskoostööga seotud küsimusi, vaid usutleti Tšehhoslovakkia esindust riigis toimuva kohta. Aprillis vastu võetud „Tegevusprogramm“ ning sellele järgnenud maapidustused Tšehhoslovakkias, mille käigus avaldusid rahva demokraatlikud meeleolud, süvendas veelgi kahtlusi VLO riikides. Alanud surveavaldused kasvasid üle otseseks sõjaliseks sekkumiseks. Juba mais leidsid Tšehhoslovakkia läheduses aset sõjalised õppused. Esiailgu septembrisse planeeritud „Šumava“ õppused (Tšehhoslovakkias) toodi üle juunikuusse ja need jäid venima ettenähtust pikemaks ajaks. Samal ajal keeldus Tšehhoslovakkia juhtkond osalemast juuli algusse plaanitud Varssavi tippkohtumisel, mis pani idabloki riigid Tšehhoslovakkias toimuva üle muretsema sel määral, et ette hakati valmistama invasiooni.

Varssavi tippkohtumisele järgnenud kirjas KSČ-le väljendati veendumust, et Tšehhoslovakkias on tegutsemas imperialistlikud jõud, kes ähvardavad riigi sotsialistlikult teelt kõrvale juhtida. Tšehhoslovakkia liidrite koostööotsingud NSV Liidu juhtkonnaga päädisid kohtumistega juuli lõpus ja augusti alguses, kus vastastikku saavutati justkui kokkulepe edasiste sammude osas.

Augusti algul alanud sõjalised õppused Lõuna-Poolas („Nemen“) ja Saksa DVs („Horisont“) andsid märku sootuks teistsugustest arengutest ehk vägede koondamisest Tšehhoslovakkia piiridele. Tšehhoslovakkia KSČ keskkomitee konservatiivsem osa (ehk „tervislikud“ jõud) valmistus samal ajal presiidiumis õigel hetkel võimu enda kätte võtma.

Õöl vastu 21. augustit ületasid VLO väed Tšehhoslovakkia piirid – alanud oli operatsioon „Doonau“. Nädalaga kasvas Tšehhoslovakkiasse viidud vägede koosseis poole miljoni sõdurini ning 6000 tankini. Kuid vaatamata sõjalisele edule kukkus operatsioon poliitiliselt läbi – vastupidiselt taotletule ei suutnud „tervislikud“ jõud keskkomitee presiidiumis loodetud otsuseni jõuda ning heakskiidu asemel tabas invasiooni seal hoopis hukkamõist. Järgnes juhtfigureide arreteerimine ja nende Moskvasse saatmine.

Praha kevadele pani punkti (lisaks invasioonile) Moskvast sõlmitud protokoll, mis sätestas olukorra normaliseerimiseks tehtavad sammud. Siiski ei olnud need piisavad. Aprillis 1969 vahetati Alexander Dubček välja Gustav Husaki vastu, kes lubas riigi kriisist välja tuua, rakendades selleks vältimatuid abinõusid.

Operatsiooni „Doonau“ olid kaasatud NSV Liidu vägede koosseisus ka kohustuslikku ajateenistust läbivad eesti mehed, kes olid sündinud vastavalt kas 1947. või 1948. aastal. 1960. aastatel oli eestlaste ajateenistus mõjutatud eksterritoriaalsuse printsiibist, millega käisid kaasas nõukogude paljurahvuselisele armeele omased suhtumised nii rahvuse kui ka poliitilise usaldamatuse pinnalt. Need võisid kaasa tuua mitmesuguseid piiranguid ning halvustavaid suhtumisi koos teiste relvajõududes valitsenud hierarhiasüsteemi väärnähtustega.

Käesolevas uurimuses on kasutatud kuue eesti ajateenija mälestusi, kelle teenistusaja sisse jäid ka 1968. a Praha kevade sündmused. Nende meeste teenistus algas reeglina 1967. aasta novembris (v.a Ain Aho, täpselt ei ole teada ka Johannes Hassi teenistusaja kestus). Mehed olid lõpetanud keskkooli või kutsekooli. Sellest tulenevalt ei olnud nad tavalised jalaväelased: kaks meest lõpetasid seersandikooli, ühest mehest sai sanitar, teisest sideväelane, kolmanda teenistus möödus tankitõrjeraketide rühmas ning neljas oli operaatoriks raadiolokatsiooni seadmehel.

1968. aasta suvel suunati nad koduväeosast eemale õppustele, esmalt NSV Liidu piires, seejärel juba Poola Rahvavabariiki, millele järgnes 20. augusti paiku Tšehhoslovakkia piiri ületamine. Kui Poolas veedetud aega võiks võrrelda „tolknemisena“, siis järgnevaga käis kaasas suur hulk teadmatust.

Invasioonile eelnevalt valdas ajateenijaid teadmatust suviste manöövrite olemuse ja eesmärkide osas. Esialgne teadmatust asendus Tšehhoslovakkiasse jõudes peagi ärevuse ja imestusega, eriti hetkel kui sõduritele hakati jagama lahingmoona. Teadmatustes hoidmine oli sõjalise operatsiooni õnnestumiseks teadlikult valitud taktika.

Operatsioonis „Doonau“ osalenud eestlastest ajateenijate esimeste päevade iseloom sõltus suuresti sellest, mis ajal ning mitmendal etapil Tšehhoslovakkiasse siseneti. Esimeste seas piiri ületanud Johannes sai tunda kohalike inimeste vaenu teistega võrreldes tugevamalt, mis avaldus näiteks inimeste katsetes oma kehadega vägede edasiliikumist takistada. Kuna ülemusi oli hirmutatud Lääne-Saksamaalt tulevate vägedega, kasvasid sõdurite seas valitsevad meeleolud kohati paanikaks, mis Johannese puhul viis sihitu relvakasutamiseni ning jänese maha laskmiseni metsas. Teises etapil piiri ületanud mehed olid tunnistajateks varem

toimunule, kohalike elanike pahameel nähtus vaenulikes väljaütlemistes ja mitmesugustes žestides ning majaseintele kirjutatud lööklausetes. Nende kogemustes on teatud hirm ja teadmatus segunenud omamoodi põnevusega, kuivõrd mehed ei tajunud end eesliinil olijatena.

Kokkupuuteid kohalikega on meenutatud pigem põgusalt ning valdavalt positiivsetena. Ükski ajateenija ei kasutanud oma kogemusest rääkides sõna „negatiivne.“ Tuleb arvestada, et sõduritel puudusid reeglitest tulenevalt lähedasemad kokkupuuted kohalike elanikega. Rohkem võimalusi selleks oli meestel, kes olid abis põllutöödele või üritasid kohalikega kaupu vahetada.

Neli meest kuuest viibisid Tšehhoslovakkias kolm kuud ning lahkusid sealt novembris 1968 kui Tšehhoslovakkia ja NSV Liidu vahel sõlmitud lepinguga vähendati NSV Liidu vägede arvu. Kaks meest lahkusid novembris 1969. aastal, kui lõppes nende ajateenistus.

Nõukogude ajateenistusele omaseid nähtusi on Tšehhoslovakkias oldud aja kestel kirjeldatud minimaalselt. *Dedovštšina* ilminguid tuli harva ette. Eestlaste poliitilise usaldamatusega puutus kokku vaid üks meestest, Hans. Tema meenutustest koorus välja ka tõsiasi, et sõdureid, kellel oli välismaal sugulasi või kelle esivanemad olid Teises maailmasõjas sõdinud „vale“ poolel, Tšehhoslovakkiasse ei saadetud. Ja kuigi Hansu isa oli sõdinud Saksa sõjaväes, saadeti ta siiski Tšehhoslovakkiasse, ilmselt jäi tema taust kontrollimata või osutusid tema kui väljaõpetatud ajateenija oskused poliitilisest minevikust olulisemateks.

Ilmselgelt on Tšehhoslovakkiasst lahkumine tundunud ajateenijatele kergendusena. Selle foonil on üllatav, et seal viibimisest räägitakse justkui tavalise ajateenistuse sekka jäänud vahejuhtumist. Mälestuste fookus ongi pigem tollasel olmel. Praha kevade sündmusi reeglina ei mõtestata. Selliselt jääb õhku küsimus – kas üks osa sündmustest ei ole neil enam meeles või ei soovita neid teistega jagada ning piirduakse vaid nende ametlike selgitustega, mida sündmuste toimumise ajal anti.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Intervjuud

Eesti Mälu Instituut. Ain Aho Intervjuu. <https://vimeo.com/518054258/2bf568593f>. Vaadatud 20.10.2021.

Eesti Mälu Instituut, Hans Rätsep Intervjuu.

<https://vimeo.com/manage/videos/394913252/fcb545128b>. Vaadatud 17.10.2021.

Intervjuu Hans Rätsepaga, 27.03.2022. (autori kasutuses)

Intervjuu Tiit K-ga, 03.04.2022. (autori kasutuses)

Intervjuu Heiki A-ga, 14.04.2023. (autori kasutuses)

Johannes Hass – Nõukogude armee ja eesti mees. – Enno Tammer, Kristjan Luts (koost.)

Tallinn: Tammerraamat, 2010, lk 369–373.

Jaak J. Kangro – Nõukogude armee ja eesti mees. – Enno Tammer, Kristjan Luts (koost.)

Tallinn: Tammerraamat, 2010, lk 374–381.

Arhiiviallikad

Rahvusarhiiv (RA)

ERA.5056. Sõjakomissariaadid.

Wilson Center Digital Archive. Soviet Invasion of Czechoslovakia.

https://digitalarchive.wilsoncenter.org/search?search_api_fulltext=&items_per_page=50&sort_bef_combine=field_document_date_unix_ASC&f%5B0%5D=topics%3A86440&fo%5B0%5D=86440. Vaadatud 01.04.2023.

Kirjavahetus

Autori kirjavahetus Hans Rätsepaga, 10.01.2023. (autori kasutuses)

Internetileheküljed

Владислав Павлович Сунцев. Операция "Дунай", 2007.

<https://dunay1968.ru/history.html>. Vaadatud 15.03.2023.

Kirjandus

Ivan Berend. Central and Eastern Europe 1944–1993. Detour from the periphery to periphery. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

Marie Černá. Occupation, Friendly Assistance, Devastation The Soviet Army, 1968–1991, in the Memory of the Czech People. *Czech Journal of Contemporary History*, 4, 2016, lk 80–101.

Michael S. Coffey. The Dedovshchina Abides: How Discipline Problems Endure Despite Years of Military Reform. *The Journal of Slavic Military Studies*, 35:3-4, lk 283-299.

Alexander Dubček. Hope dies last. The Autobiography of Aleksander Dubček. New York, Tokyo, London: Kodansha International, 1993.

Liisi Esse. Eesti sõdurid Esimeses maailmasõjas: sõjakogemus ja selle sõjajärgne tähendus. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2016.

James A. Holstein, Jaber F. Gubrium. Active Interviewing. – D. Silverman (toim.) *Qualitative Research: Theory, Method and Practice*. London: Sage Publications, 1997.

Mary Heimann. Czechoslovakia. The State that failed. New Haven, London: Yale University Press.

Kristjan Luts. Eestlastest ajateenijad ja ohvitserid Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2017, doktoritöö.

Kristjan Luts. Eestlastest ajateenijad Nõukogude Liidu relvajõududes külma sõja perioodil. *Eesti sõjaajaloo aastaraamat, vol. 2*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2012.

Nõukogude armee ja eesti mees. – Enno Tammer, Kristjan Luts (koost.) Tallinn: Tammerraamat, 2010.

The Prague Spring 1968. – Jaromir Navratil (toim.) Budapest, New York: Central European University Press, 2006.

Henry Gleitman, James Gross, Daniel Reisberg. Psühholoogia. Tartu: Kirjastus Hermes, 2014.

Kevin McDermott ja Matthew Stibbe. The Prague Spring and Warsaw Pact Invasion Through the Soviet and East European Lens. – Kevin McDermott ja Matthew Stibbe (toim.) *Eastern*

Europe in 1968. Responses to the Prague Spring and Warsaw Pact Invasion. London: Palgrave Macmillan, 2018.

The Prague Spring and the Warsaw Pact invasion of Czechoslovakia. Forty years later. – M. Mark Stolarik (toim.) Mundelein: Bolchazy-Carducci Publishers, 2010.

Prokop Tomek. Life with Soviet Troops in Czechoslovakia and after their withdrawal. <https://www.folklore.ee/folklore/vol70/tomek.pdf>. Vaadatud 16.04.2023.

Oldrich Tuma, Mikhail Prozumenschikov, John Soares ja Mark Kramer. The (Inter-Communist) Cold War on Ice: Soviet-Czechoslovak Ice Hockey Politics, 1967-1969. Washington DC: Cold War International History Project, 2014.

Kieran Williams. Praha kevad ja selle järelkajad: Tšehhoslovakkia poliitika, 1968-1970. Tallinn: Olion, 2008.

Alexander R. Alexiev, S. Enders Wimbush. Ethnic Minorities in the Red Army. Asset or Liability? Boulder: Westview Press, 1988.

Igor Zavorotchenko. Czech Society and Soviet Army, 1968–1991. Some issues from the Soviet perspectives. Prague: Charles University Faculty of Humanities, 2019.

The Soviet Army: Operations and Tactics. – Headquarters Department of the Army (tellijä). Washington D.C, 1984.

Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu seadus üldisest sõjaväekohustusest. Tallinn, 1968. Vastuvõetud 12. oktoobril 1967. aastal.

Summary

The goal of this bachelor's thesis is to study and analyse the experiences of the Estonians who took part in the Invasion of Czechoslovakia in the end of August 1968. These Estonians were conscripts of the Soviet Army at the time and therefore the participants of the operation „Danube“.

This thesis primarily relies on the recollections of the participants as a main source of information. The author of this thesis has identified six former conscripts: Ain Aho, Hans Rätsep, Jaak J. Kangro, Johannes Hass, Tiit K. and Heiki A. The author personally conducted interviews with three of them (Hans Rätsep, Tiit K. and Heiki A.). Additionally Hans Rätsep and Ain Aho were recorded by Estonian Institute of Historical Memory, and the stories of Johannes Hass and Jaak J. Kangro were found in book „Nõukogude armee ja eesti mees“.

The thesis aims to address the following questions: what was the experience of Estonian conscripts in Czechoslovakia, and what are the typical features of recollections of those Estonian conscripts who participated in the “Danube” operation?

In January 1968, the Communist Party of Czechoslovakia (KSČ) appointed Alexander Dubček as the new General Secretary, replacing Antonín Novotný. This marked the beginning of a process of reforms with the aim of achieving “socialism with a human face.”

The movement for reform triggered concerns from other Eastern Bloc countries, which were first expressed during the meeting in Dresden. Initially, the other Eastern Bloc countries, with Soviet Union at the helm, sought diplomatic solutions to pressure Czechoslovakia to regain the control of the society. However, as the Prague Spring progressed and the “Action Program” was adopted, along with free and democratic May Parades, the Eastern Bloc shifted from diplomatic methods to more forceful ones. One of these methods were conducting military exercises in and around Czechoslovakia. First military exercises near Czechoslovakian borders took place in May and at the end of May, the Czechoslovakian Minister of Defence approved the “Šumava” military exercises to be held in June instead of September 1968. The “Šumava” exercises were conducted in Czechoslovakia from 20th to 30th June but lasted longer than planned due to deepening concerns caused by the “2000-word letter” from 27th June and Czechoslovakian leadership's unwillingness to be part of the meeting in Warsaw.

In addition to keeping the forces involved in the “Šumava” exercises in Czechoslovakia, the Soviets were planning invasion of Czechoslovakia already in the end of July. However, the Czechoslovakian leadership sought ways to negotiate the situation with Soviets, especially after the Warsaw Letter, which was drafted during the meeting in Warsaw. The searches of the Czechoslovakian leadership resulted with two meetings in end of July and in the beginning of August. Nevertheless, the meetings and the established decisions did not resolve the strained relations or the “inappropriate” situation in Czechoslovakia. Consequently, the Warsaw Pact Forces started to gather around Czechoslovakian borders, held military exercises and preparing for the invasion.

On the night of 21st August, the Warsaw Pact Forces crossed Czechoslovakian borders, marking the beginning of operation “Danube”. Over the course of the week, the number of troops in Czechoslovakia grew to half a million. Operation was a military success, but a political failure – plans of implementing a revolutionary government failed and KSČ’s Presidium of Central Committee condemned the invasion.

Failure was evident and invasion did not directly alter the leadership of Czechoslovakia. Dubček continued as the General Secretary, now bound by the concrete guidelines set forth by the Moscow Protocol. The opportunity to remove Dubček and his reformers came with the Ice Hockey World Championships in the March of 1968, followed by the riots in support of Czechoslovakian team’s victories over Soviet team. As a result, a plenum in April decided to replace Dubček with Gustav Husak, who promised to steer the state out of the ongoing crisis.

Mandatory military service in Soviet Armed Forces underwent various changes with the enactment of the new version of the law „On the Universal Military Duty “. The law was passed in 1967 and it shortened the service from three years to two (from four years to three in navy and border guard). The Estonian conscripts’ service was influenced not only by this law, but also by other factors, such as exterritoriality principle, the attitudes towards Estonians as a nation, and political distrust. All these factors determined the experience – these factors came with some limits to Estonians and ill attitude towards them, but at the same time the higher standard of education meant that their service was usually on the positions requiring specialized knowledge.

The men whose military service was recalled in this bachelor’s thesis were born in the years 1947–1948, served in the Soviet Armed Forces since 1966 or 1967. All of them served outside the Estonian SSR, with four of them in Kaliningrad Oblast and one of them belonged to

Moscow Military District, stationed near an airstrip near Smolensk. All of them had completed high school or trade school, so the soldiers were specialists: medics, sergeants, communications, anti-tank, and radio specialists.

The summer of 1968 passed outside of the barracks for these conscripts, with most of them remembering exercises and positions in Poland. Period in Poland was a bit calmer, as soldiers assisted farmers and engaged in the exchange of goods. This period ended in the end of August.

Prior to the invasion, conscripts were unaware about the situation and developments in Czechoslovakia, as well as the goals of the summer manoeuvres. They did not know what or who awaited them in Czechoslovakia. Their unawareness was replaced by anxiety and wonderment when they were issued ammunition and informed that they are supposed to assist their Czechoslovakian brothers, because “bad guys” have assumed power.

The initial days in Czechoslovakia varied depending on the echelon in which the Estonian conscripts crossed the borders. While all the conscripts encountered some form of hostility, the first echelon encountered the most intense hostility. Second echelon experienced hostility to a lesser extent.

The interactions between the conscripts and the local population in Czechoslovakia were limited. Generally, they met locals rarely, for example during farmwork or during patrols in the cities. The encounters with the members of the local army units were also rare. Usually the experiences were positive, but some recalled more negative encounters. The biggest thing in common for the Estonian conscripts was the catering situation: food was better and there were more of it than usually.

Four of six men, whose stories were analysed in this thesis, left Czechoslovakia in November of 1968, related to the agreement between Soviet Union and Czechoslovakia from the 16th of October 1968. This agreement solidified the presence of Soviet Armed Forces, while promising a significant reduction in troop numbers. The remaining two men served in Czechoslovakia until the end of their service in November 1969. Men, who stayed longer in Czechoslovakia, were deployed in construction and they moved to barracks in November of 1968.

Men mostly only briefly encountered “Dedovshchina”, and Hans also encountered some manifestations of political mistrust. He remembered that if soldiers had relatives abroad or their ancestors had fought on the "wrong" side in World War II, then they were not sent to Czechoslovakia. In this case, Hans was "lucky" or his skills were valued enough.

Men regarded the departure from Czechoslovakia as a relief, even though the service in Czechoslovakia was perceived as a part of the usual military service and the conscripts did not analyse the ongoing situation. However, it is also possible that not everything is remembered or desired to be recalled. Nevertheless, based on the recollections, satisfaction was derived from the official explanations, as was expected.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Henri August Silluta,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose, „Eestlasest ajateenijate kogemused Tšehhoslovakkias 1968. aastal“, mille juhendaja on professor Aigi Rahi-Tamm, reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi Dspace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Henri August Silluta

22.05.2023